

Rajko Bratož

VPLIV OGLEJSKE CERKVE NA VZHODNOALPSKI
IN PREDALPSKI PROSTOR OD 4. DO 8. STOLETJA

(2. del)

9. Zaton oglejskega vpliva v 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja

a) Čas najhujših slovanskih vpadov

Odnos oglejskega patriarhata (oziroma po letu 607 obeh patriarhatov) do sosednjega poganskega slovanskega sveta na vzhodu in severovzhodu je skorajda nepoznan. Stiki Slovanov z oglejsko cerkvijo so bili v času slovanskega naseljevanja predvsem sovražni. Iz dobe papeža Gregorija Velikega imamo nekaj poročil, ki bi jih mogli razlagati kot stik med oglejsko cerkvijo in Slovani. Pismo papeža Gregorija ravenskemu škofu Janezu iz leta 592 omenja »požgano mesto shizmatika Severa«, ki po papeževem mnenju ne zasluži pomoči v obliki milodarov. Omemba požganega Ogleja (Gradeža?) se nanaša skoraj gotovo na langobardsko pustošenje in ne na prodiranje Slovanov, ki tedaj gotovo še niso prišli tako daleč na zahod.¹⁸⁹ V pismu ravenskemu eksarhu Kaliniku iz leta 599 izraža papež Gregorij veselje ob bizantinskih zmagah nad Slovani, očitno nekeje v zaledju Kopra,¹⁹⁰ v pismu salonitanskemu škofu Maksimu iz leta 600 pa govori o tem, da so začeli Slovani »per Histriae aditum« vdirati v Italijo.¹⁹¹ Oglejska cerkev je bila ob slovanski nevarnosti povsem brez moči, saj so jo ogrožali tudi papež, Bizanc in občasno še Langobardi. V 7. stoletju, ko so na langobardskem delu meje s slovanskim svetom potekali boji s Slovani in Avari,¹⁹² na istrskem (bizantinskem) delu meje pa je ob občasnih spopadih in plenitvah potekala kolonizacija slovanskega prebivalstva vedno globlje v Istro v zaledje istrskih mest,¹⁹³ na cerkvenem področju v odnosu do slovanskega sveta ni bilo pomembnih dogodkov.

Gradeška cerkev, kamor so spadale istrske škofije, je bila skozi vse 7. stoletje razdvojena in notranje šibka, v svojem razvoju se je vse bolj odmikala od Ogleja. Leta 628 je gradeški patriarh Fortunat prestopil na stran shizmatikov in se je po škandaloznem obnašanju (ropu cerkva in drugega cerkvenega premoženja) zatekel na langobardsko ozemlje v Krmin.¹⁹⁴ Tedaj je posegel papež Honorij I. (625—638) in njegova intervencija pomeni dokončno odpravo razkola v Istri in v priobalni Benečiji, na celotnem bizantinskem ozemlju na severnem Jadranu, ki se v virih iz 7. stoletja večkrat omenja s skupnim imenom »Istra«.¹⁹⁵ Papež je z gradeškega škofovskega prestola odstranil kompro-

¹⁸⁹ GREGORIUS, *Registrum epist.* 2, 38 (ed. D. Norberg, CCSL 140, 1982, 124, v. 51 ss.); F. KOS, *Gradivo I*, 105 (130 s.); slov. prevod odlomka posreduje F. K. LUKMAN, Gregorij Veliki, 215. Da je Gradež prizadel napad slovanskih piratov čez morje je domneval P. PASCHINI, *Storia del Friuli I*, Udine 1953³, 102, upravičeno ga je zavrnil L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 158 op. 14, ki je dogodek postavil v kontekst langobardsko-bizantinskih odnosov v tem času.

¹⁹⁰ GREGORIUS, *Registrum epist.* 9, 155 (ed. D. Norberg, CCSL 140 A, 1982, 710; F. KOS, *Gradivo I*, 126 (167)). Prim. L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 145; kratko o tem tudi R. BRATOŽ — J. PERSIČ, *Koprski cerkev skozi stoletja* (kot v op. 181), 57 s.; B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 335.

¹⁹¹ GREGORIUS, *Registrum epist.* 10, 15 (ed. D. Norberg, CCSL 140 A, 842; F. KOS, *Gradivo I*, 131 (171)). O vprašanju, kaj pomeni »Histriae aditus«, ki v zadnjem času ponovno vzbujajo zgodovinarje, gl. L. MARGETIČ, O nekim pitanjima naše ranosrednjovekovne povijesti, *ZC* 44, 1990, 121 in naš diskusijski prispevek; Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, *ZC* 44, 1990 (v tisku).

¹⁹² M. KOS, K postanku slovenske zapadne meje, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 170—181; B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja* (kot v op. 150), 7 s.; IDEM, v knjigi: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 333 ss.

¹⁹³ B. GRAFENAUER, *Proces doseljavanja* (kot v op. 150), 40 ss.; IDEM, *Slovensko-romanska meja*, 8 s.; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 336 ss.; nekoliko drugačne poglede zastopa L. MARGETIČ, *Histrica et Adriatica*, 146 ss., zlasti 152.

¹⁹⁴ *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquilee* (G. MONTICOLA, *Cronache Veneziane antichissime I*, 10; F. KOS, *Gradivo I*, 158 (197 s.)). Prim. S. TAVANO, *Cormons nell'alto medioevo*, Studi Goriziani 40, 1966, 51—68, zlasti 59 s.

¹⁹⁵ Prim. L. MARGETIČ, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, *Zliva antika* 32, 1982, 53—82, zlasti 75 s.

mitiranega razkolnika in je postavil na njegovo mesto katolika Primogenija, rimskega klerika.¹⁹⁶ To dejanje slavita dva metrična napisa v čast omenjenemu papežu. Na enem izrecno piše, da je Honorij I. Istro, ki je bila »annis septies et decies« v pogubnem razkolu, privedel v naročje katoliške cerkve.¹⁹⁷ Od leta 628 dalje so bili odnosi med istrskimi škofi gradeškega patriarhata in papeško stolico urejeni, katolicizem je v Istri dokončno zmagal. V kritičnih časih katoliške obnove je gradeško cerkev poleg papeža podprl tudi bizantinski cesar Heraklej. Ker je bila spričo izjemno težkih razmer drugod v državi izključena izdatnejša vojaška pomoč proti sovražnikom, ki so ogrožali bizantinsko posest na severnem Jadranu in gradeško cerkev (Langobardi, Slovani, nasprotovanja s shizmatično oglejsko cerkvijo na langobardskem ozemlju), je cesar gradeško cerkev podprl duhovno in materialno. Cerкви, ki je bila tedaj steber ostankov bizantinske oblasti na severnem Jadranu, je leta 630 poklonil zlato in srebro (kot nadomestilo izgub spričo kraje patriarha Fortunata leta 628) ter vrsto predragocenih relikvij, med njimi ostanke sv. Križa s tako imenovanim Markovim prestolom in tako imenovani Mohorjev prestol, eno največjih umetnin tiste dobe. Te relikvije naj bi obvarovale mesto pred vsemi številnimi nevarnostmi, ki so mu grozile.¹⁹⁸ Spor materialne narave zaradi posesti neke hiše v Gradežu, ki je nastal v štiridesetih letih 7. stoletja (642–648) med patriarhom Primogenijem in bizantinskim funkcionarjem, čigar prizadevanja je podprl papež Teodor I., ni resno načel urejenih odnosov med Gradežem in rimsko stolico ter bizantinsko državo.¹⁹⁹ Prizadevanja papežev, da bi strli moč shizmatikov na langobardskem ozemlju, pa očitno niso bila uspešna.²⁰⁰

Najpomembnejši dogodek te dobe, ki se deloma nanaša na gradeško cerkveno območje v Istri in osvetljuje odnos zahodne cerkve do sosednjega slovanskega sveta, je akcija papeža Janeza IV. (Dalmatinca) leta 641 ali 642, s katero je hotel odkupiti ujetnike od poganov (Slovanov) in rešiti relikvije mu-

¹⁹⁶ *Epistolae Langobardicae collectae* 3 (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, Berlin 1957², 694–696 = R. CESSI, Documenti, n. 13 (23 s.), v povzetku tudi F. KOS, *Gradiivo* I, 157 (198 s.)). V pisnu »universis episcopis per Venetiam et Istriam constitutis« je papež sporočil, da je obsodil Fortunata (»... quibus paenis interdictio canonice aculeis Fortunatum olim sacerdotio exundum decrevimus... et nunc iterato paginalis auctoritatis decreto eius perfidiam innotantes, damnamus...«) in da je na njegovo mesto posvetil rimskega klerika Primogenija (»Primogenium subdiaconum et regionarium nostrae sedis Gradenis ecclesiae episcopali ordine cum pallii benedictione direximus consecrandum«). Papež v nadaljevanju poroča, da je prek poslanstva posredoval pri langobardskem kralju, da bi mu izročil odpadnika Fortunata in da bi se povrnila stvar, ki jih je le-ta na begu vzel s seboj. Papežovo prizadevanje je bilo očitno zaman, prav tako prizadevanje patriarha Primogenija, ki pa se je zatem obrnil po pomoč na cesarja Herakleja (F. KOS, *Gradiivo* I, 158 (199–201)). Gl. tudi P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 259 ss.; P. F. KEHR, *Italia pontificia* VII/2, 33 s.; L. MARGETIC, »Histria« u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća, *Živa antika* 32, 2, 1982, 171–176, zlasti 173 ss.

¹⁹⁷ Epigrama objavljata v celoti L. DUCHESNE (*Liber pontificalis LXXII* (Honorius), ed. L. Duchesne, Paris 1957², 325–327) in G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche sullo scisma tricapitolino*, *Rivista di archeologia cristiana* 53, 1977, 231–256, zlasti 246–251 (oba s komentarjem), le najbolj značilne verzje je priobčil F. KOS, *Gradiivo* I, 160 (202). Ključnega pomena za razumevanje napisov je distih v prvem napisu, ki se glasi: »Histria testatur possessa hostilibus annis / septies et decies scismate pestifero«; manj zapleteno je razumevanje distiha v drugem epigramu: »Histria nam dudum saevo sub scismate fessa / ad statuta patrum teque monente redit.« Po večinskem mnenju naj bi prvi napis označeval obdobje sedemdesetih let (B. M. DE RUBEIS, *De schismate ecclesiae Aquileiensis dissertatio historica*, Venetis 1732, 160; L. DUCHESNE, o. c., 325; F. KOS, *Gradiivo* I, 202 op. 1; O. BERTOLINI, *Riflessi politici* (kot v op. 177), 753; G. CUSCITO, o. c., 248; IDEM, *Cristianesimo antico*, 308). L. MARGETIC, *Histrica et Adriatica*, 155–166, je na podlagi novo predložene kronologije gradeških patriarhov v prvi tretjini 7. stoletja skušal dokazati, da časovna oznaka pomeni sedemnajst let in da se nanaša na dolžino pontifikata shizmatika Fortunata, ki ga datira v leta 611–627; gl. tudi njegov diskusijski prispevek: O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti, *ZČ* 44, 1990, 119 s. Pridružujemo se mnenju, da se kronološka oznaka nanaša na sedemdesetletno razdobje od 557 (ko se začne oglejska shizma, gl. op. 47 in 152) do 627. Svoje razloge za to pojasnjujemo v diskusijskem prispevku: Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, *ZČ* 44, 1990 (v tisku).

¹⁹⁸ *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* (G. MONTICOLO, *Cronache Veneziane antichissime* I, 11, v. 3–11); IOHANNES DIACONUS, *Chronicon Venetum* (ibidem, 62, v. 18–64, v. 4); DANDULUS, *Chronica*, A. 630 (ed. E. Pastorello, *Rerum Ital. script.* XII/1, Bologna 1938, 93, v. 29 ss.; prim. tudi F. KOS, *Gradiivo* I, 158 (200 s.)). Gl. S. TAVANO, *Le cattedre di Grado e le culture artistiche del mediterraneo orientale*, AAAD 12, 1977, 445–489; vol. II, Fig. 1–17; IDEM, *Aquileia e Grado*, 278 ss.; 358 ss.; 367 ss.

¹⁹⁹ *Epistolae Langobardicae collectae* 6 (ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, Berlin 1957², 697–698 = R. CESSI, Documenti, n. 15 (25), v povzetku F. KOS, *Gradiivo* I, 171 (214)). Iz dokumenta povzema jedro spora DANDULUS, *Chronica*, A. 642 (cit. izd., 96 v. 18–23). Gl. tudi P. F. KEHR, *Italia pontificia* VII/2, Berolini 1925, 34 (9).

²⁰⁰ Prim. G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda* II, Milano 1966, 300 ss.

čencev iz vzhodnojadranskih pokrajin. Papež je poslal v Dalmacijo in Istro opata Martina z veliko denarja, ki je nalogo dobro opravil. Iz Istre so bile tedaj odnešene v Rim relikvije mučenca Mavra iz Poreča, vsekakor le njihov manjši del.²⁰¹ Poročilo o reševanju relikvij kaže na to, da so bile vzhodnojadranske dežele, med njimi tudi znaten del Istre, za cerkev skoraj v celoti izgubljene. Odnasanje relikvij v Italijo spominja na dramatične dogodke v prvem desetletju 5. stoletja v Panoniji in leta 488 v Obrežnem Noriku, ki pomenijo konec normalnih razmer za življenje cerkve v teh deželah.²⁰²

Po teh dogodkih viri za nekaj desetletij presahnejo. Če ne upoštevamo dokumentov v zvezi z monoteletskim sporom je prvi vir šele pismo papeža Benedikta II. gradeškemu patriarhu Agatonu iz dobe 683—685, ki obravnava zanimivo vprašanje s področja rodbinskega (ženitnega) prava.²⁰³ To pismo ne osvetljuje cerkvenopolitičnih razmer v Gradežu.

V celoti gledano ob koncu 6. stoletja in v večjem delu 7. stoletja ni prišlo do pomembnejšega vplivanja oglejske ali gradeške cerkve na sosednji slovanski svet. V odnosu do tega sta bili obe cerkvi v izraziti obrambi. Razlike v civilizacijski stopnji med Romani in Slovani, pa tudi objektivna šibkost bizantinske države na severnem Jadranu ter furlanskega vojvodstva kot dela langobardske države, ki sta se izčrpavali v pogostih vojnah,²⁰⁴ vse to je izključevalo kakršnekoli omembe vredne vplive obeh zahodnih cerkva na slovanski svet vzhodnih Alp in predalpskega prostora.

b) Monoteletski spor in konec oglejske shizme

Najpomembnejši cerkvenopolitični dogodek 7. stoletja, ki se je odvijal deloma v neposrednem sosedstvu slovanskega sveta, je monoenergetski oziroma monoteletski spor (638—681), ki je izbruhnil in se končal še v času trajanja oglejske shizme na severnem Jadranu. V ozadju spora je bilo prizadevanje bizantinskih cesarjev, da bi s spravljivo versko formulo dosegli enotnost med katolicizmom, ki je prevladoval na Zahodu in v osrednjih delih države, in vzhodnimi deželami, ki so bile pod močnim vplivom monofizitizma.²⁰⁵ Kot reakcijo katoliškega Zahoda na edikt cesarja Herakleja iz leta 638 oziroma ne-

²⁰¹ Liber pontificalis LXXIII (Iohannes VIII) (ed. L. Duchesne, 330 = F. KOS, Gradivo I, 169 (212 s.)). Gl. tudi R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju, 250; L. WALDMÜLLER, Die ersten Begegnungen, 312 s. (oba z navedbo ostalih virov in lit.). O relikvijah prim. M. PELOZA, Rekognicija relikvij dalmatinskih in istarskih mučnikov u oratoriju svetog Venancija kod baptisterija Lateranske bazilike u Rimu 1962—1964. godine, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 63—64, 1961—1962 (Split 1969), 163—180. Vsekakor je večji del relikvij poreškega mučenca Mavra ostal v Poreču (prim. G. CUSCITO, I santi Mauro ed Eleuterio di Parenzo. L'identità, il culto, le reliquie, Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 16, 1985—1986, 33—59; C. CORRAIN, Riconoscimento dei resti attribuiti ai ss. Mauro ed Eleuterio di Parenzo, Istria (26, 27 dicembre 1982), ibidem, 63—69).

²⁰² R. EGGER, Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung, Klagenfurt 1948, 51 ss.; R. PILLINGER, Pregnanje kristjanov in uničenje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, ZC 39, 1985, 173—183, zlasti 178; o prenosu Severinovih posmrtnih ostankov v Italijo gl. op. 97.

²⁰³ R. CESSI, Documenti, n. 16 (25—26). Ker je vir malo poznan in težko dostopen, posredujemo njegovo vsebino. Papež Benedikt II. sporoča gradeškemu patriarhu Agatonu svoje mnenje glede naslednjega problema: Neki Janez sprašuje, ali se lahko njegova hči poroči z nekim Stefanom, ki je bil »simplicibus verbis« zaročen z njeno sestro (torej drugo Janezovo hčerjo), ki pa je pred poroko umrla. Papežovo mnenje: ker sta bila Stefan in pokojna Janezova hči samo zaročena in med njima ni prišlo do zakonske zveze, temveč je njuna zveza temeljila le na besedni objubi, je poroka med ženinom in sestro pokojne zaročenke po cerkvenih šegah možna, če sta le obe strani soglasni («censura apostolici magistratus mandamus hoc absque ullius criminis vitio posse fieri, si utriusque partis rederit voluntati.»).

²⁰⁴ O vojnah med Bizantinci in Langobardi ob koncu 6. in v 7. stoletju poroča predvsem PAULUS DIACONUS, Historia Langobardorum 4, 8; 23—25; 28; 32; 45—46; 5, 6—17; 27—28 (slov. izd., 148 ss.); Prim. G. P. BOGNETTI, L'età longobarda II, Milano 1966, 272 ss.; posebej o spopadih furlanskega vojvodstva z Bizantinci M. BROZZI, Il ducato longobardo del Friuli, Udine 1981, 31 ss.

²⁰⁵ Kratko o monoteletskem sporu S. JANEŽIČ, Ekumenski leksikon, Celje 1981, 145 s.; izčrpen prikaz monoteletskega vprašanja posredujeta Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, Histoire des Conciles III, Paris 1910, 317—538. viro pa nazadnje F. WINKELMANN, Die Quellen zur Entstehung des monenergetisch-monothelischen Streites, Klio 69, 1987, 515—559. Od splošno zgodovinskih prikazov gl. tudi G. OSTROGORSKI, Zgodovina Bizanca, Ljubljana 1961, 119 ss., od cerkvenih zgodovin zlasti L. BREHIER — R. AIGRAIN, Storia della Chiesa v (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1971, 169 ss. (102 ss.); H. JEDIN, Storia della Chiesa III, Milano 1978, 44 ss. O poteku monoteletskega spora v Italiji gl. O. BERTOLINI, Riflessi politici (kot v op. 177), 754—786; G. P. BOGNETTI, L'età longobarda II, 303 ss.

posredno na verski dekret »Typos« cesarja Konstansa II. iz leta 648 moremo označiti verski zbor, ki ga je leta 649 sklical papež Martin I. v Lateranu. Udeležilo se ga je 105 škofov z vsega Zahoda, večinoma iz Italije in Afrike. Med udeleženci lateranske sinode leta 649 najdemo gradeškega patriarha Maksima, ki je očitno igral na njej zelo važno vlogo kot zagovornik katolicizma in papežev privrženec. Večkrat je posegel v delo sinode z daljšimi govori, med podpisniki pa se pojavlja na častnem drugem mestu takoj za papežem.²⁰⁶ V seznamu udeležencev najdemo s severnojadranskega področja še škofa Potentija iz Pulja.²⁰⁷ Očitno se je gradeška cerkev tedaj odkrito postavila na papeževo stran proti bizantinskemu cesarju in carigradski teologiji. Ker so se cerkvenega zbora udeležili tudi škofje z langobardskega ozemlja (enajst škofov, nobeden z oglejskega področja, pač pa iz Lombardije in srednje Italije),²⁰⁸ moremo soditi, da so v tem sporu tudi oglejski shizmatiki zastopali podobno (prorimsko oziroma protibizantinsko) stališče, če so se spričo drugih problemov sploh opredeljevali. Od teh naj omenimo pritisk arijanskega langobardskega kralja Rotarija (636–652), ki je pri obstoječih škofijskih sedežih podpiral ustanavljanje vzporednih arijanskih škofij.²⁰⁹

Lateranski sinodi 649 so sledili ukrepi bizantinske posvetne oblasti. Ravenski eksarh je dobil ukaz, da aretira papeža in prisili italске škofo k podpisu cesarjevega verskega dekreta, vendar se je ta cesarju uprl in je ostal gospodar v Italiji vse do smrti leta 652. Sledil je cesarjev obračun s papežem Martinom in z vodilnim opozicijskim teologom Maksimom Spoznavalcem. Oba sta umrla mučeniške smrti, prvi leta 655, drugi sedem let kasneje.²¹⁰ Ko je cesar Konstans II. hotel prenesti prestolnico iz Carigrada na Sicilijo, je padel v Sirakuzah pod roko atentatorja (668). Njegova smrt je sprožila uzurpacijo v Italiji (669), ki jo je pomagala zatreti tudi bizantinska vojska iz Istre.²¹¹

Konec monoteletskega spora pomeni šesti ekumenski koncil v Carigradu 680/681, ki je ponovno vzpostavil versko spravo.²¹² Pred koncilom je prišlo do nekaj lokalnih sinod na Zahodu, nato pa je papež Agaton marca 680 sklical sinodo v Rimu. Na njej so zavrnilo monoteletski nauk, potrdili pravilnost sklepov sinode leta 649 in pisali cesarju dolgo pismo, ki je po svoji vsebini zapisnik sinode.²¹³ Zanimiv je zlasti tisti del pisma, ki se nanaša na organizacijsko pripravo za cerkveni zbor. Papež se s škofi opravičuje zaradi zamude, do katere naj bi prišlo predvsem zaradi velike oddaljenosti mnogih škofov, ki so morali priti iz dežel ob oceanu in iz Britanije. V nadaljevanju zatrjuje, da se »številni naši sosluzabniki« (>plurimi confamulorum nostrorum« v kasnejšem latinskem prevodu grškega originala) nahajajo »in medio gentium, tam Langobardorum, quamque Sclavorum, nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Bri-

²⁰⁶ Gl. op. 16 in F. KOS, *Gradio I*, 173 (215).

²⁰⁷ *Concilium Lateranense a. 649 celebratum* (ed. R. Riedinger, *Acta concil. oecumen. II/1*, Berlin 1984, 6–7 (n. 100); »Potentio Polense episcopo«: 35 (n. 100); 115 (n. 100); 181 (n. 100); 251 (n. 100); 400/401. Prim. tudi J. D. MANSI, *Amplissima collectio conciliorum* 10, Paris–Leipzig 1901⁴, 867 s.; 1167 s. Ta škof na sinodi ni igral kake važnejše vloge. V seznamu udeležencev se pojavlja nekaj mest pred koncem (stoti med stošestimi udeleženci, če štejemo še papeža).

²⁰⁸ Prim. Ch. J. HEFELE – H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1909, 436 (napačno) in O. BERTOLINI, *Riflessi politici* (kot v op. 177), 789 op. 116.

²⁰⁹ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 42 (slov. izd., 174–175); prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 257 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 303 ss.

²¹⁰ O papežu Martinu I. gl. kratko M. BENEDIK, *Papeži od Petra do Janeza Pavla II.*, Celje 1989, 66. o Maksimu Spoznavalcu M. MIKLAUČIČ – J. DOLENC, *Leto svetnikov III*, Ljubljana 1972, 338–342; o dogodkih v cerkvi v tem času gl. L. BREHIER – R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (edd. A. Fliche – V. Martin), Torino 1971², 230–247 (193–203).

²¹¹ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 5, 11–12 (slov. izd., 212–213; gl. tudi F. KOS, *Gradio I*, 180 (220)). Gl. G. OSTROGORSKI, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961, 130 s.; A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria nell'altomedioevo*, AAA 2, 1972, 273–294, zlasti 284; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda IV*, Milano 1968, 275–294, zlasti 287 ss.

²¹² Ch. J. HEFELE – H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 472–515; L. BREHIER – R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 256–265 (214–227); H. JEDIN, *Storia della Chiesa III*, 49 s.; od domačih del gl. I. POJAVNIK, *Pomen kalcedonskega in 3. carigradskega koncila za krščansko življenje*. Bogoslovni vestnik 43, 1983, 229–248, zlasti 233; vire za šesti ekumenski koncil navaja F. WINKELMANN, *Die Quellen* (kot v op. 205), 547 ss.

²¹³ AGATHO Papa, *Epistola III* (PL 87, 1215–1248; gl. tudi J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil. II*, 286–315; F. WINKELMANN, *Die Quellen*, 548 n. 158).

tannorum«, kar je vse vplivalo na počasen potek priprav.²¹⁴ Kako naj si razložimo omembo »sosluzabnikov« »in medio... Sclavorum«? Omemba bi se teoretično mogla nanašati na karantanske Slované v sosedstvu Langobardov, ki so bili tretjeimenovanim Frankom od Slovanov najbližji. Z ozirom na sorazmeroma številno udeležbo istrskih škofov na sinodi je vsekakor možno, da so s Slovani mišljeni slovanski naseljenci v Istri in na današnjem slovenskem ozemlju, v neposredni bližini bizantinskega sveta,²¹⁵ morda pa tudi Slovani v Dalmaciji (od koder ni prišel na sinodo noben škof).²¹⁶ Katerikoli drugi Slovani gotovo ne pridejo v poštev. Sinode se je udeležilo 125 škofov, ki so z nekaj izjemami (en škof iz Britanije in dva iz Galije) izhajali z italškega območja oziroma njegovega neposrednega sosedstva. Okrog petdeset škofov je izhajalo z langobardskega območja. Med udeleženci srečamo precej škofov iz grškega patriarhata. To so bili gradeški (»oglejski«) patriarh Agatho, škofje Cyriacus iz Pulja, Aurelianus iz Poreča, Ursinus iz Cise, Andreas iz Celeje, Gaudentius iz Trsta, Benenatus iz Opitergija, Ursinus (Ursinianus) iz Padove, Paulus iz Altitina, vsi z oznako »provinciae Histriae«.²¹⁷ Med navzočimi škofi sta bila dva, opitergijski in padovanski, z langobardskega območja oglejskega patriarhata, ki je bil še vedno v shizmi.²¹⁸ Seznam udeležencev sinode postavlja za oglejsko območje izredno zapleteno vprašanje škofije v Cisi²¹⁹ in nič manj zapleteno vprašanje obstoja »celejanske« škofije v tem času.²²⁰

Omemba celejanskega škofa leta 680 ni povsem presenetljiva, če jo obravnavamo v širšem soočenju slovanskega in antičnega sveta od konca 6. stoletja dalje. Očitno so nekateri antični škofijski sedeži še vedno obstajali, verjetno le fiktivno, vendar z zavestno naslonitvijo na antično cerkveno organizacijo. V velikem južnoslovanskem svetu od Vzhodnih Alp do zaledja Carigrada je poznan poleg celejanskega vsaj še en primer. Leta 681 in 692 se na šestem ekumenskem koncilu v Carigradu in na trulanski sinodi omenjata dva škofa iz Stobov.²²¹ Tako v primeru Stobov kot Celeje gre za škofijska sedeža, ki sta bila precej globoko znotraj slovanskega sveta, sorazmeroma precej oddaljena od bizantinske obale v Istri oziroma Makedoniji. Vprašanje zase je škofijski sedež

²¹⁴ PL 87, 1224–1226; prim. Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 475 ss.

²¹⁵ To možnost dopušča A. P. VLASTO (gl. op. 216).

²¹⁶ Da se omemba nanaša na Slované v Dalmaciji, domnevajo L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 392; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione* (kot v op. 1), 66 s.; A. P. VLASTO, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970, 188; 376 op. 122 (»... the sequence of peoples suggests the more accessible Slavs near the Adriatic«); prim. tudi V. KOŠČAK, *Dolazak Hrvata*, *Historijski zbornik* 40, 1987, 339–383, zlasti 377.

²¹⁷ J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil.* 11, 311–312; PL 87, 1241–1244; F. KOS, *Gradivo I*, 186 (230–231).

²¹⁸ Padova je prišla v oblast Langobardov leta 601 (PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 23; slov. izd., 158–159), Opitergij leta 643 (?); prim. op. 163.

²¹⁹ Vprašanje lege škofijskega sedeža v Cisi je izredno zapleteno. Po našem mnenju gre za škofijski sedež na jugozahodni istrski obali med Puljem in Porečem (prim. R. BRATOŽ, *Nastanek, razvoj in zaton*, 21 s., op. 43; IDEM, ZC 41, 1987, 362, z navedbami starejše literature; M. SUIĆ, *Cissa pullaria — baphium Cissense — episcopus Cessensis*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Razred za društvene znanosti, Arheološki radovi i rasprave, 10, Zagreb 1987, 185–219, na podlagi topografske analize locira škofijski sedež na Brionce; v luči najdbe zgodnje krščanske bazilike v Betiki, ki je zelo podobna škofijski cerkvi v Turniju v drugi razvojni fazi iz 6. stoletja, se zdi upravičeno povezovanje omenjenega škofijskega sedeža s to najdbo).

Po drugačnem mnenju, ki ga zastopa L. MARGETIC, *Histrice et Adriatica*, 126–130; IDEM, *O nekim pitanjima...*, ZC 44, 1990, 119, naj bi se omemba nanašala na Cenedo na Beneškem. Svoje poglede na to vprašanje pojasnjujemo v diskusijskem prispevku: Nekatera neresena in neresljiva (?) vprašanja iz zgodovine severno-jadranskih dežel v 6. in 7. stoletju (ZC 44, 1990, v tisku).

²²⁰ J. D. MANSI, *Amplissima collectio concil.* 11, 312 B (= PL 87, 1243 A = F. KOS, *Gradivo I*, 186 (231)); v grškem izvirniku se omemba glasi: *Andreas elächistos episkopos tēs hagiās ekklesiās Kelaiānes eparchiās Istriās*. Ta omemba se nedvomno nanaša na Celejo, saj noben drug kraj na obravnavanem področju nima take oblike imena (k obliki imena prim. J. ŠASEL, *O naglašanju naših antičnih krajevnih imen*, *Situla* 8, 1965, 9 s.; IDEM, *Celeia*, *RE Suppl.* XII, 1970, 140 ss.). Oznaka v kasnejšem latinskem prevodu pisma (»*Andreas episcopus sanctae ecclesiae Vejentanae provinciae Istriae*«) je vsekakor nesmiselna (prim. Carlo De Franceschi, *Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto medioevo II. Cessensis episcopus*, *AMSI* n. s., 18, 1970, 78; L. MARGETIC, *Histrice et Adriatica*, 126 ss.; R. BRATOŽ, ZC 41, 1987, 362). Omenjeni škofijski sedež bi mogli z ozirom na zaporedje omemb, ki v glavnem sledi geografski legi, iskati na zahodni obali Istre med Porečem in Ciso na eni strani in Trstom na drugi. Prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 359 s. (z mnenjem, da gre za titularnega škofa, ki je živel na dvoru gradeškega patriarha); W. POHL, *Die Awaren*, 148 s. (z lociranjem škofijskega sedeža v Novigrad, za kar v virih ni podlage).

²²¹ R. BRATOŽ, *Zgodnje krščanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, ZC 44, 1990, 5–29, zlasti 26 s.

v Serdiki, ki je kot enklava sredi slovanskega sveta vzdržal do leta 809 in v skromnem obsegu celo dočakal ponovno širjenje bizantinske oblasti v kontinentalne dele Balkanskega polotoka v 9. stoletju.²²² Na trulanski sinodi leta 692 so ponovno morali reševati vprašanje ubežnih klerikov, posebej škofov; sprejeli so določbe, ki so bile v bistvu zelo podobne priporočilom papeža Gregorija Velikega škofom v Iliriku iz leta 591.²²³ V luči teh omemb, ki kažejo na obstoj sicer zelo skromnih reliktov antične cerkvene organizacije v deželah, ki so jih preplavili Slovani, in v luči enigmatične omembe »sosluzabnikov«²²⁴ »in medio Sclavorum«²²⁵ leta 680 bi si eksistenco celejanskega škofa Andreja lahko predstavljali nekje v bizantinski Istri, v bližini slovanskega sveta, ob morebitnem obstoju vsaj rahlih zvez s področjem antične Celeje, ki je tedaj ležala že okrog eno stoletje zapuščena in v ruševinah.²²⁴ Če bi v to sosledje razmišljanj uvedli še vprašanje začetkov češčenja celejanskega mučenca sv. Maksimilijana v Istri,²²⁵ bi vsekakor daleč prekoračili tisto mejo kombinacij, ki nam jo sicer zelo skromni viri za ta čas postavljajo.

Monoteletski spor z ozirom na potek in vsebino ni pustil nobenih vidnih sledi v krščanski kulturi Romanov in Slovanov v naslednjih stoletjih.²²⁶

Manj kakor dve desetletji kasneje je prišlo do formalnega zaključka oglejske ali istrske shizme. K temu je pripomogla po eni strani verska politika langobardskega dvora — kralj Kuninkpert je želel versko enotnost²²⁷ — po drugi strani pa sam potek monoteletskega spora, v katerem sta obe strani, gradeška (bizantinska) in oglejska (langobardska) zastopali enaka stališča. Shizma je bila odpravljena 698 na sinodi v Paviji, ki so jo sklicali na pobudo langobardskega kralja Kuninkperta. Shizmatiki so priznali svojo zmo to in so s prisego potrdili zedinjenje s katoliško cerkvijo. Nato so poslali k papežu poslanca, med katerimi so bili tudi predstavniki oglejske, dotlej shizmatične cerkve. Papež Sergij I. je pohvalil kralja in je dal sežgati spise, ob katerih so se navdihovali razkolniki.²²⁸ Tako je prenehal skoraj stoletje in pol trajajoči spor, ki je bil z ozirom na teološko vsebino že ob koncu 6. stoletja »scissura pro nulla re facta«,²²⁹ ob koncu 7. stoletja pa spričo zelo spremenjenih cerkvenopolitičnih razmer tudi v formalnem oziru povsem odvečen.

Konec oglejske shizme je dal poleta misijonski akciji, usmerjeni očitno na nekdanje shizmatično ozemlje pod oblastjo Langobardov. Vnet organizator misijonske akcije je bil pavijski škof Damijan, glavni izvajalec pa njegov diakon Tomaž. Ta akcija, če se po poročilu nejasnega vira sploh nanaša na misijonsko prizadevanje in na gorata območja oglejskega patriarhata,²³⁰ gotovo ni posegla

²²² Prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 367; 474 s.; 483.

²²³ R. BRATOŽ, *Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve* (kot v op. 42), 380 s., op. 87; IDEM, *Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji*, 28.

²²⁴ Da so bile ruševine antične Celeje lepo vidne še v 15. stoletju, dokazujeta dva vira: *Kronika grofov Celjskih* (prev. M. Golia, Maribor 1972), izpred srede 15. stoletja in potopisni dnevnik Pavla Antonina iz leta 1487; prim. J. SASEL, *Celela*, RE Suppl. XII, 1970, 147 s.

²²⁵ Prim. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 187–189.

²²⁶ Edina možna reminiscenca na ta čas je ime prezbiterja Martina v tržaški legendi o mučencu Apolinariju (gl. R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju*, 112; 119), ki spominja na papeža Martina I. (gl. op. 210). Navzočnost grških imen preganjalcev kristjanov v mučeniških spisih s severnojadranskega področja (prim. op. 250), bi mogla biti izraz antipatij do Bizanca in dobi monoteletskega spora, vendar je bilo nasprotovanje bizantinski politiki v cerkvenih krogih verjetno še bolj izrazito v dobi ikonoklazma in v desetletju pred frankovsko zasedbo Istre 788.

²²⁷ P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 265 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 458 ss.; O. BERTOLINI, *Riflessi politici*, 788 s.; kratko tudi L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (edd. A. Fliche — V. Martin), Torino 1971², 541 ss. (475).

²²⁸ F. KOS, *Gradivo I*, 191–192 (235–238); k poročilu Pavla Diakona o koncu shizme gl. B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 287 op. 27. O koncu oglejske shizme gl. B. M. DE RUBEIS, *De schismate ecclesiae Aquileensis* (kot v op. 197), 170 ss.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, 470 ss.; G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche* (kot v op. 197), 252 ss.; IDEM, *Cristianesimo antico*, 311 s.

²²⁹ Kot tako označuje shizmo Treh poglavij v pismu milanskemu škofu Konstanciju leta 593 GREGORIUS, *Registrum epistol.* 4, 2 (ed. D. Norberg, CCL 140, 1982, 218 v. 12).

²³⁰ Na prizadevanje pavijskega diakona Tomaža se nanašajo verzi: »Errone veteri diu Aquilegia caeca / diffusam caelitus rectam dum renueret fidem, / aspera vlturum, nunguidosque montium calles / calcans indefessus, glutinasti prudens scissos.« (G. CUSCITO, *Testimonianze*, 253). Medtem ko so nekateri Tomaževo premagovanje težkih poti in zasneženih gorskih steza razlagali kot njegovo pot iz Pavije čez zasnežene Apenine v Rim (npr. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 267), so ga drugi razlagali kot misijonsko potovanje na območju Alp (G. MARCUZZI, *Sinodi Aquileiesi*, Udine 1910, 33). Prim. G. CUSCITO, *Testimonianze epigrafiche*, 252 s., op. 45.

v poganski slovanski svet, temveč je le pomagala odstraniti staro nasprotje med Oglejem in Gradežem in je pripomogla k enotnejši verski podobi Italije.

Vsekakor je zanimivo dejstvo, da se je ob koncu shizme gradeški patriarhat (tedaj je bil patriarh Kristofor), kljub temu, da je bil dalj časa (od 628) v spravi z Rimom in v dobi monoteletskih sporov njegov zanesljiv zaveznik, slabše odrezal kakor do nedavna shizmatični Oglej (patriarh Peter s sedežem v Čedadu).²³¹ Slednji je kot varovanec Langobardov ne le obdržal naslov patriarhata, temveč je imel tudi neprimerno večje ozemlje (celotno Furlanijo in kontinentalni del Benečije) in ozemeljske aspiracije v odnosu do Gradeža, ki so se ujemale z ozemeljskimi ambicijami langobardske države v odnosu do bizantinskih posesti na severnem Jadranu in v Italiji sploh.²³² Še leta 723 je moral papež Gregorij II. opozoriti oglejskega patriarha Serena, naj si ne skuša prilastiti ozemlja gradeškega patriarhata in naj se drži v mejah langobardske države, Gradežu pa je dal v tem smislu zagotovilo.²³³ Še papež Gregorij III. naj bi na rimski sinodi leta 731 reševal ozemeljski spor med Oglejem in Gradežem v tem duhu, da se namreč Oglej omeji na langobardsko ozemlje in ne krni obsega gradeškega patriarhata. Avtentičnost vira, ki poroča o reševanju tega spora, pa je zelo nezanesljiva.²³⁴ Napetosti med Oglejem, ki so ga ščitili Langobardi, in Gradežem, ki ga je skušal v času vse bolj šibkega Bizanca varovati papež, so trajale dalje vse do karolinške dobe in v naslednja stoletja.²³⁵

Oglejska shizma je pustila vidne sledi v krščanski kulturi Romanov, pa tudi Slovencev in Hrvatov na oglejskem in gradeškem področju. Kot najbolj viden znak moremo omeniti češčenje sv. Evfemije, hakedonske mučenke, ki je postala simbol shizmatikov zaradi kraja svojega mučeništva, ki je identičen s krajem 4. ekumenskega koncila, na sklepe katerega so prisegali shizmatiki.²³⁶ Zdi se, da se je češčenje sv. Evfemije bolje ohranilo na gradeškem področju kakor na Furlanskem oziroma Beneškem, v deželah, ki so bile sedem desetletij dlje v shizmi. Kot kraje, kjer je bilo češčenje sv. Evfemije posebej pomembno, naj navedemo mesta: Rovinj, Poreč, Trst, Gradež, Altino, Villanuova pri Trevizu.²³⁷

²³¹ O gradeškem patriarhu Kristoforu gl. F. KOS, *Gradio I*, 188 (232), o oglejskem patriarhu Petru F. KOS, *Gradio I*, 193 (238 s.). Prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 268.

²³² P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 268; prim. kratko B. GRAFENAUER, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 319 s.

²³³ *Epistolae Langobardicae collectae* 8 (ed. W. Gundlach, *MGH Epist.* III, 1957², 698–699 = R. CESSI, *Documenti*, n. 17 (27), v povzetku tudi F. KOS, *Gradio I*, 201 (245 s.); papež na koncu opozarja patriarha Serena: "... nec amplius quam in finibus procul dubio gentis Langobardorum existentibus gressum tendere presumas, ut non iniuste et suscepisse gratiam collatam pallii ex presumptione ostendas et inde apostolici vigore concilii, si inobediens fueris, comprobatus, indignus iudicaris...". V pismu gradeškemu patriarhu Donatu, vojaškemu poveljniku Marcellu, škofom in ljudstvu v Istri in na Beneškem (*Epistolae Langobardicae collectae* 9; cit. izd., 699–700; R. CESSI, *Documenti*, n. 18 (28–29); v povzetku F. KOS, *Gradio I*, 202 (247)) je papež vsem dal zagotovilo: "contra Forolulensem antistitem agentes, quod cupiat invadere ditionem Gradensis patriarchae"; če ta svojih namer ne bo opustil, bo proti njemu ukrepal disciplinsko. Prim. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 35; P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 270 s.; nazadnje B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 289 op. 51.

²³⁴ *Epistolae Langobardicae collectae* 14 (cit. izd., 703–707 = R. CESSI, *Documenti*, n. 22 (32–38)); v povzetku F. KOS, *Gradio I*, 209 (253–255); P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 37 (18). Povzletni sklep sinode naj bi se glasil: "... Praeterea nos ecclesie Dei utilitati providentes et ne ultra talis eandem vexaret disceptatio, consensuum fratrum definitione episcoporum liti finem imponentes stabiliimus, ut Nove Aquileie id est Gradensis civitatis Antoninus patriarcha suique successores totius Venetie et Istrie, que nostra sunt confinia, remota omnium insolentia ac tergiversatione, primates perpetuo habeantur, Forolulensem antistitem Serenum suosque successores Comonensis castro, in quo ad presens cernitur sedere in finibus Longobardorum, solummodo semper esse contentos... Qui autem huius nostre definitionis violator extiterit, nostro anathemate sic pereat, ut in adventum domini cum his qui a sinistris damnati erunt, eterna mulcentur pena."

²³⁵ Prim. *Epistolae Langobardicae collectae* 15; 17; 19; 20; 21 (cit. izd., 707 ss. = R. CESSI, *Documenti*, n. 24; 25; 30; 31; 32 (38 ss.); v povzetkih F. KOS, *Gradio I*, 211 (255 s.); 241 (278 s.); 242 (277); 243 (278 s.); P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 37 ss.). O sporu med Oglejem in Gradežem gl. W. MEYER, *Die Spaltung des Patriarchats Aquileia*, *Abhandlungen der Akademie der Wiss. in Göttingen, Phil.-hist. Klasse*, N. F., Bd. 2, Nr. 6, Göttingen 1898, 10 ss.; O. LENEK, *Venezianisch-istrische Studien*, *Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg* 9, Strassburg 1911, 7 ss.; E. STEIN, *Eine gefälschte Urkunde aus dem Rechtsstreit zwischen Aquileia und Grado*, *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 98–111.

²³⁶ Prim. R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 68 ss.; 114 ss.

²³⁷ Za Rovinj, Poreč, Trst in Gradež gl. R. BRATOŽ, l. c.; za Rovinj posebej nazadnje G. CIUSCITO, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, *Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno)* 17, 1986–1987, 9–27; za Villanuova (Treviso) gl. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/1*, 118 s.; za Altino prim. P. F. KEHR, *Italia pontificia VII/2*, 87 s.

Poganski svet vzhodnoalpskih Slovanov je bil v 7. stoletju in v začetku 8. stoletja krščanstvu nedostopen in do njega v glavnem sovražno razpoložen. To potrjujejo redka, pa vendar značilna poročila za ta čas. Prizadevanja me-niha Agrestija, ki je prišel iz Luxeuila na Bavarsko, da bi širil vero med po-ganskimi ljudstvi, od tam pa je pred letom 628 šel v Oglej in se pridružil shiz-matikom,²³⁸ se očitno niso dotaknila slovanskega sveta. Akvitanijec Amandus se je odločil za misijon med Slovani; prešel je Donavo in okrog leta 630 ali malo pred tem stopil v stik s Slovani v Samovem kraljestvu, vendar ni dosegel kakega pomembnega uspeha.²³⁹ Tudi rezultati misijskih prizadevanj sv. Ru-perta okrog leta 700 in sv. Emerana okrog leta 712 so bili vsaj z ozirom na slo-vanski svet skromni.²⁴⁰ Slovani so v letih 695/698 na južnem Bavarskem na mučeniški način usmrtili puščavnika Marina,²⁴¹ okrog leta 725 pa so požgali cerkev sv. Maksimilijana v Bischofshofnu na Salzburškem, v enem od središč romanskih staroselcev.²⁴² Vsa poročila o stikih vzhodnoalpskih Slovanov s kr-ščanstvom v tem obdobju torej kažejo na nestrpnost le-teh do krščanstva ali vsaj na nikakršno pripravljenost, da bi sprejeli krščansko vero. Vzhodnoalpski Slovani so bili v 7. stoletju po pričevanju sicer maloštevilnih virov »okrutno ljudstvo«, »okrutni pogani«, ki živijo v hudi zmoti in so zapleteni v »hudičeve zanke«.²⁴³

c) Ikonoklastični spor

Zadnje pomembno cerkvenozgodovinsko dogajanje, ki se je odvijalo tudi v romanskem sosedstvu slovanskega sveta le nekaj desetletij po koncu oglejske shizme, je ikonoklazem oziroma boj proti njemu. V le-tem je bilo udeleženo tudi območje gradeškega patriarhata v Istri in priobalni Benečiji, medtem ko je vloga oglejskega patriarhata nejasna in sporna. V ikonoklastičnem gibanju moremo videti za Justinijanovo obsodbo Treh poglavij in za Heraklejevo mo-noteletsko versko formulo tretji val pritiska bizantinske posvetne oblasti na obrobní, zlasti zahodni bizantinski svet, ki se je tako kot v prejšnjih dveh po-skusih tudi tokrat energično uprl.

Ikonoklastično gibanje se je pojavilo najprej kot teološki spor o tem, ali in na kakšen način se sme upodabljati Kristusa. Izšlo je iz večstoletnih kristo-loških sporov v vzhodni cerkvi, potem ko se je v 4. stoletju, še bolj pa v na-slednjih stoletjih, uveljavilo čiščenje podob Kristusa, Marije in svetnikov. To čiščenje je dokaj pozno, šele na drugem trulskem cerkvenem zboru leta 692, dobilo kanonsko potrditev. Vprašanje, koliko sta na začetek spora vplivala ju-dovstvo in islam, je v luči novejših raziskav, ki poudarjajo izvor spora v sami cerkvi, bolj ali manj sekundarnega pomena.²⁴⁴ Ikonoklastično gibanje je po-stalo prvovrsten problem bizantinskega cesarstva, ko je začel cesar Leon III.

²³⁸ P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 260 s.; G. P. BOGNETTI, *L'età longobarda II*, Milano 1966, 294 s.; L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 432; P. F. BARTON, *Frühzeit des Christentums*, 196 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 118.

²³⁹ F. KOS, *Gradiivo I*, 162 (203–204); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 318 ss.; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 118.

²⁴⁰ F. KOS, *Gradiivo I*, 194 (239); 205 (249–251); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 433 ss.; H. WOLFRAM, *Der heilige Rupert in Salzburg*, Salzburg Diskussionen Nr. 4 (Hrsg. E. Zwink), Salzburg 1983, 81–92; IDEM, *Die Geburt*, 118 ss.; prim. tudi M. MIKLAVČIČ – J. DOLENC, *Leto svetnikov I*, Ljubljana 1968, 852–855.

²⁴¹ F. KOS, *Gradiivo I*, 190 (233–234); L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 357 s.; prim. tudi F. PRINZ, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, Darmstadt 1983, 347 s.

²⁴² F. KOS, *Gradiivo I*, 205 (249 op. 2); vire in novejšo literaturo navaja R. BRATOŽ, *Krščan-stvo v Ogleju*, 185 s., op. 164; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 124.

²⁴³ »crudelissima gens«; »crudeles pagani«, »crudelissimi pagani«; »errore decepti a diaboli laqueis tenerentur«; »adstricti errore inimici«; prim. F. KOS, *Gradiivo I*, 162 (203 s.); 190 (233 s.); 205 (249 op. 2).

²⁴⁴ Od splošnih pregledov zgodovine ikonoklazma prim. Ch. J. HEFELE – H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1910, 601–804; G. OSTROGORSKI, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961, 169–183; L. BRÉHIER – R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (edd. A. Filche – V. Martin), Torino 1971, 573–621 (505–548); F. G. MAIER, *Byzanz, Fischer Weltgeschichte Bd. 13*, Frankfurt am Main 1973, 90–138; 418–420; sumaren pregled z novejšo literaturo posreduje P. SCHREINER, *Byzanz, Oldenbourg Grundriß der Geschichte Bd. 22*, München 1986, 72 s.; 93 s.; 180 ss. Od prispev-kov v slovensčini gl. nazadnje P. SCHREINER, *Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu*, ZČ 41, 1987, 399–407 in kratko B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobarde*, 291 s. (op. 80).

po velikih zmagah proti Arabcem leta 726 odkrit boj proti češčenju ikon, pa tudi proti svetniškemu kultu nasploh. Temu se je bizantinska Italija, tako kot obsodbi Treh poglavij in monoteletski verski formuli, s papežem na čelu uprla. Medtem ko je papež Gregorij II. (715–731) kljub nasprotovanju ikonoklazmu še vzdrževal stike s Carigradom (dasi je avtentičnost virov, ki govorijo o tem, zelo sporna),²⁴⁵ pa je njegov naslednik Gregorij III. že v svojem prvem letu pontifikata 731 energično nastopil proti ikonoklazmu.²⁴⁶

Še v času Gregorija II. (leta 729?) se je zaradi cesarjeve odredbe o uničenju svetih podob uprla bizantinska vojska na Beneškem in v Pentapolis.²⁴⁷ Razkol v bizantinski Italiji so spretno izkoristili Langobardi, ki so tako na severu kot na jugu precej povečali svojo posest in ogrozili celo Raveno, središče bizantinske oblasti v Italiji.²⁴⁸ V dogodkih, ki so sledili, je igrala pomembno vlogo tudi gradeška cerkev, medtem ko je vloga oglejske cerkve manj zanesljiva. Pred septembrom leta 731 je papež Gregorij III. pisal gradeškemu patriarhu Antoninu pismo, v katerem mu je poročal o uničevanju svetih podob in cerkva ter ga povabil, da skupaj s sufragani pride na sinodo v Rim.²⁴⁹ 1. novembra 731 se je sestala v Rimu sinoda, ki se je je udeležilo triindevetdeset italjskih škofov. Med njimi sta zavzemala posebno ugledno mesto gradeški patriarh Antonin in ravenški škof Janez. Na sinodi so obsodili uničevanje ikon, skrunilci svetih podob Kristusa, Marije, apostolov in svetnikov so bili izobčeni iz cerkve.²⁵⁰ Ohranil se je tudi sporen dokument, ki za isti dan (1. november 731) poroča o sinodi v Rimu, na kateri naj bi obsodili ikonoklazem, predvsem pa reševali spor med Oglejem in Gradežem v tem smislu, da se Oglej omeji na langobardsko ozemlje, Gradež pa ohrani jurisdikcijo nad bizantinsko Istro in priobalno Benečijo.²⁵¹ V seznamu udeležencev sinode, ki prinaša trideset imen škofov, se omenjajo gradeški patriarh Antonin, tržaški škof Janez, oglejski patriarh Seren (kot »Foroiuliensis episcopus«), oglejski škof Štefan (?), škofje iz Konkordije, Malamocca (»episcopus Metamaucensis«) ter Sabione.²⁵² Dokument je ponaredek iz kasnejše dobe (11. stoletja?), vendar sestavljen domnevno na podlagi avtentičnih aktov rimske sinode leta 731, ki se niso ohranili.²⁵³ Z opi-

²⁴⁵ Prim. P. SCHREINER, *Ikonoklazem*, 405.

²⁴⁶ *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)* (ed. L. Duchesne. Paris 1952, 415 ss.): L. BRÉHIER — R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 603 s. (532); kratko tudi M. BENEDIK, *Papeži od Petra do Janeza Pavla II.*, Celje 1989, 73.

²⁴⁷ *Liber pontificalis XCI (Gregorius II)*, XVII (cit. izd., 404): »Despicens ergo vir (sc. papa) profanam principis (sc. Leonis III) iussione, iam contra imperatorem quasi contra hostem se armavit, renuens heresem eius, scribens ubique caveri se christianos quod orta fuisset impietas. Igitur permoti omnes Pentapolenses atque Venetiarum exercita contra imperatoris iussione restiterunt, numquam se in eiusdem pontificis condescendere necem, sed pro eius magis defensione viriliter decertarent, ... spernentes ordinationem exarchi, sibi omnes ubique in Italia duces elegerunt; atque sic de pontificis deque sua immunitate cuncti studebant.« Prim. R. CESSI, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951, 37–52, zlasti 43; A. CARILE — G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, 336 s.

²⁴⁸ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 49 (slov. izd., 276): *Liber pontificalis XCI (Gregorius II)*, XXI (cit. izd., 405 ss.). Prim. R. CESSI, *Le origini*, 43 ss.; G. BARNI, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975, 261.

²⁴⁹ *Epistolae Langobardicae collectae* 13 (ed. W. Gundlach. MGH Epist. III, 1957, 703; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 22 (32–33); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 207 (251 s.)). V pismu papež slika dramatične razsežnosti ikonoklazma (»... per diversas provincias... sanctorum imagines ad ipsius domini et redemptoris nostri instar omnes proficiantur, ecclesie defacerentur atque focius Dei ecclesiae, quod fatale malum est et intollerabile exitum, habitationes hominum, villum utique efficiantur armentorum, ut iam in eis nulla debeat laus Deo cantari...«), tako kot na splošno tudi drugi zahodni viri (prim. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 49 (slov. izd., 276); *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)*, 415 s.: novejši raziskave kažejo, da je ta slika pretirana, prim. P. SCHREINER, *Ikonoklazem*, 403 ss.). Papež končno poziva gradeškega patriarha in njegove sufragane, naj se 1. novembra zberejo na sinodi v Rimu (»Vos vero, carissimi, omnes, qui domos Domini diligentiam geritis, ad defendendam et confirmandam veritatem Kalendas Novembris succedentis quindedecimae indictionis apud hanc apostolicam sedem convenite omnes seposita negligentia...«).

²⁵⁰ *Liber pontificalis XCII (Gregorius III)*, III (cit. izd., 416; celoten odlomek je ponatis! F. KOS, *Gradivo I*, 208 (252–253)). Prim. Ch. J. HEFELE — H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, 677 s.

²⁵¹ *Epistolae Langobardicae collectae* 14 (cit. izd., 704–707; ponatis: R. CESSI, *Documenti*, n. 23 (34–38); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 209 (253–255)). Sporni vir pripoveduje, da se je sinoda sestala predvsem »ob imagines, quae ad instar domini redemptoris nostri facte prolecebantur...«, vendar pa je njegova osrednja tema reševanje spora med Oglejem in Gradežem (gl. citat v op. 234).

²⁵² *Epistolae Langobardicae collectae* 14 (cit. izd., 706 v. 9–17); R. CESSI, *Documenti*, n. 23 (37).

²⁵³ Prim. F. KOS, *Gradivo I*, str. 254, op. 3; R. CESSI, *Documenti*, 34.

sanimi dogodki se izčrpajo poročila o vpletenosti gradeškega in oglejskega področja v ikonoklastične spore.²⁵⁴

Ikonoklastični spori so pustili nekaj sledi, večinoma le posrednih, tudi na istrskem in deloma oglejskem področju. Te sledi se kažejo v krščanski kulturi naslednjega obdobja. V času razcveta hagiografske književnosti v karolinški dobi se odraža ponekod slab spomin na bizantinsko dobo na ta način, da so dajali preganjalcem kristjanov dostikrat grška imena. Na grška imena lokalnih preganjalcev naletimo v legendah, za katere se upravičeno domneva, da so starejšega nastanka: v legendi o sv. Mohorju in Fortunatu (prezes Sevast), v legendi o sv. Hilariju in Tacijanuu (lokalna preganjalca Beronij in Monofant) ter v tržaški legendi o Primožu in Marku (prezes Artazij).²⁵⁵ Vprašanje je spričo nezanesljive kronologije nastanka legend zelo zapleteno in bi zaslužiло posebno obravnavo. Posreden, literarno zanimiv je tudi odsev ikonoklastičnih sporov v rovinjski legendi o sv. Evfemiji. Avtor tega spisa se je očitno navdihoval pri bizantinskem spisu o usodi relikvij sv. Evfemije iz Hakledona, ki so bile oskrunjene v dobi ikonoklazma.²⁵⁶

Če povzamemo razvoj oglejske in gradeške cerkve v obravnavanem obdobju z ozirom na morebitne stike s slovanskim svetom v sosedstvu, moremo priti do nekaterih precej jasnih zaključkov. Oglejska cerkev je bila od zadnje četrtine 6. stoletja, ko je prišla v stik s Slovani, pa skoraj do sredine 8. stoletja vpletena v tri velike cerkvenopolitične krize, spor zaradi obsodbe Treh poglavij, monoteletskega spor in borbo proti ikonoklazmu, od katerih je bila za njen razvoj najbolj pomembna prva kriza, ki je vodila v dolgotrajen razkol z Rimom. Ker so bila središča posvetne in cerkvene oblasti zunaj tega območja, je bila oglejska cerkev politično in ozemeljsko kmalu neenotna ali celo razklana, izpostavljena hudim pritiskom zunanjih sil, v prvi vrsti Bizanca (večkrat prek posredovanja Ravene kot neposredno prestolnice oziroma cesarskega dvora), Langobardov in papeža, da ne omenjamo pritiska Slovanov, ki so še v 7. stoletju postopno zmanjševali njen obseg tako v Istri kot v Benečiji.²⁵⁷ V sporu zaradi obsodbe Treh poglavij je oglejska cerkev pred pritiskom papeža in Bizanca našla oporo pri Langobardih, v monoteletskem in ikonoklastičnem sporu se je zaradi pritiska Bizanca povezala s papežem, Langobardi pa niso igrali pomembnejše vloge. Že ta dejstva kažejo, da je bila oglejska cerkev (od začetka 7. stoletja ločena v oglejsko in gradeško cerkev) neprekinjeno v krizi, v obrambi, včasih celo v boju za obstoj, notranje šibka in nesposobna, da bi prešla v ekspanzijo.

V takih razmerah ni bila sposobna misijonske akcije v sosednji slovanski svet, na svoje nekdanje ozemlje, četudi bi bile za to že zrele razmere na drugi strani. Zato nas ne sme čuditi popolna odsotnost omemb poskusov misijonske akcije v poznejši slovanski svet iz Ogleja (Furlanije) in Gradeža (Istre).^{257a} Tudi poskusi od drugod so bili maloštevilni in neuspešni.²⁵⁸ Kot vzrok za nemoč

²⁵⁴ Ikonoklastični pritisk na Zahodu je precej upadel z nastopom samostojne vlade Konstantina IV. leta 740. Ohranjenih je nekaj dokumentov iz dobe papeža Gregorija III., ki se nanašajo na razmere v oglejski in gradeški cerkvi, vendar gre v glavnem za reševanje ozemeljskih sporov med obema patriarhatoma in vprašanje ikonoklazma se niti ne omenja; tako v pismu papeža Gregorija III. oglejskemu patriarhu Kalistu (731–733; *Epistolae Langobardicae collectae* 15; cit. izd. 707–708; R. CESSI, *Documenti*, 24 (38–39), v povzetku F. KOS, *Gradiivo* I, 211, (255–256)) ter v dveh pismih gradeškemu patriarhu Antoninu iz leta 739/741 (*Epistolae Langobardicae collectae* 12; 17; cit. izd. 702–703; 708–709; R. CESSI, *Documenti*, 25–26 (39–41); v povzetku F. KOS, *Gradiivo* I, 212 (257); 216 (260–261)). Očitno je bil ikonoklastični spor na gradeškem in oglejskem področju povsem v senci drugih problemov, zlasti ozemeljskih sporov med Oglejem in Gradežem, pa tudi langobardske agresivnosti.

²⁵⁵ R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 46; 109; 118; 152; 158.

²⁵⁶ R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju*, 75 s., op. 160.

²⁵⁷ Prim. B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, ZČ 41, 1987, 5–18, zlasti 7 ss.; IDEM, v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 334 ss.

^{257a} Edini poznani možni misijonar je bil sv. Florij, ki naj bi po pripovedi dokaj nezanesljivih virov širil krščanstvo med Slovani v južni Istri; prim. D. NEŽIČ, *Sveti Flor, biskup romanskega Opitergioma, vjerovjesnik Istarskih Hrvata?*, *Croatia Christiana Periodica* 16, 1985, 94–106; 18, 1986, 57–65; 19, 1987, 17–25.

²⁵⁸ Prim. op. 238–243.

oglejske in gradeške cerkve v odnosu do sosednjega slovanskega sveta v tej dobi moremo navesti še dve dejstvi: na langobardskem ozemlju (v Furlaniji) so kraljevi zakoni (na primer zakon kralja Rathisa iz leta 746) prepovedovali misijonsko akcijo zunaj območja države;²⁵⁹ bizantinska Istra, zmanjšana na obalna mesta in obalni pas, pa je bila materialno šibka in večkrat v sporu s centralno oblastjo, v času langobardske okupacije (ca. 753—772/4) in v zadnji dobi bizantinske oblasti (ca. 774—788) notranje šibka in razklana.²⁶⁰ Slovanski svet v zaledju istrskih mest, ki so spadala v okvir gradeškega patriarhata, je bil še v začetku 9. stoletja poganski.²⁶¹

V času slovansko-langobardskih bojov od konca 6. do srede 8. stoletja z večjimi spopadi v letih 610, po letu 623, v letih 664, 705, 720 in 738²⁶² se omeњajo prav redki dogodki, ki bi mogli osvetliti stike Slovanov z oglejsko cerkvijo. Pavel Diakon poroča za leto 664, da so Slovani pripravljali napad na Cedad. Nasproti jim je šel furlanski vojvoda Vektari s samo petindvajsetimi možmi. Ko so Slovani zagledali maloštevilnega nasprotnika, so se smejali, rekoč, da prihaja proti njim patriarh s svojimi duhovniki.²⁶³ Epizoda, ki se konča s fantastično furlansko zmago, le kaže na to, da so Slovani vedeli za družbeno oziroma cerkveno ureditev v furlanskem vojvodstvu. Morda se skriva v ozadju celo spomin na kakšen resničen prihod patriarha v slovansko bližino. Znano je, da so arijanski furlanski vojvode (in gotovo ne le oni) obvladali jezik slovanskih sosedov. Na to nam ne kaže le omenjeni dogodek, temveč tudi epizoda iz leta 642.²⁶⁴ Ti stiki med Langobardi in Slovani pa sami na sebi očitno niso vplivali na širjenje krščanstva med slednjimi. Misijonska akcija patriarha Kalista (731—751), ki je prišel v spor z vojvodo Pemom in je prestavil sedež patriarhata iz Krmina v Cedad,²⁶⁵ usmerjena proti Slovanom v dolini Nadiže

²⁵⁹ Prim. B. GRAFENAUER, *Slovensko-romanska meja*, 14; gl. tudi G. BARNI, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975, 264. Zakon navaja B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje* (kot v op. 150), 518.

²⁶⁰ Zgodovina bizantinske Istre v 7. stoletju in v prvi polovici 8. stoletja je sorazmeroma slabo poznana. Dobi cvetočega gospodarskega življenja v prvi polovici 6. stoletja (prim. nazadnje R. MATIJASIC, *Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantične povijesti Istre* (Cass. Var. XII, 22, 23, 24), ZC 42, 1988, 363—371) je sledila doba verskih razprtij, ki je sorazmeroma najboljše poznana (prim. bibliografske podatke v prispevku: R. BRATOŽ, *Razvoj zgodnje-kršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976—1986*, ZC 41, 1987, 687 ss., nekoliko dopolnjeno: IDEM, *The development of the early Christian research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon... 1986), Collection de l'Ecole française de Rome 123 — *Studi di antichità cristiana* 41, Roma 1989, 2363 ss.), tej doba hudih slovanskih vpadov na prehodu iz 6. v 7. stoletje, nato konsolidacija razmer v 7. stoletju z reorganizacijo bizantinske civilne in vojaške uprave. Za ta čas gl. nazadnje J. FERLUGA, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 35, 1987, 164—173 (z izčrpnno bibliografijo na koncu). Arheološko sliko tega časa posreduje B. MARUSIC, *Istrien im Frühmittelalter*, Pula 1969, 15 ss. Sintetično sliko (z novejšo literaturo) posreduje B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 339 ss. Za razvoj Istre od dobe langobardske okupacije dalje gl. op. 283.

²⁶¹ Kot »pagani Sclavi« se omenjajo v tako imenovanem rižanskem placitu iz leta 804 (F. KOS, *Gradivo II*, Ljubljana 1906, 23 (19—27, zlasti 28); A. PETRANOVIC — A. MARGETIC — R. BRATOŽ, *Rižanski zbor*, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81—88, zlasti 85 (10); 87.

²⁶² PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 37—38; 5, 23; 6, 24; 6, 45; 6, 52 (cit. izd. 164 ss. in 189 s. (komentar); 170 in 192 (komentar); 218 in 236 s.; 260 ss. in 288 s.; 272 ss. in 290; 278 in 292). Gl. tudi M. KOS, *K poročilu Pavla Diakona o Slovencih*, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 157—169; IDEM, *K postanku slovanske zapadne meje*, *ibidem*, 170—181.

²⁶³ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 5, 23 (cit. izd. 218 in 236 s.); prim. F. KOS, *Prvi nastop Slovencev v zgodovini*, Izbrano delo, Ljubljana 1982, 103—136, zlasti 128 s.; P. STIH — J. PERŠIC, *Problem langobardske vzhodne meje*, ZC 35, 1981, 333—341, zlasti 337 s.

²⁶⁴ Kot poroča PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4, 44 (cit. izd., 174 ss.); 194 (op. 85); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 170 (213—214) je ob napadu Slovanov čez Jadran v Sepont v beneventanskem vojvodstvu leta 642 po smrti beneventanskega vojvoda Ajona nastopil sin furlanskega vojvoda Gisulfa Radoald kot pogajalec s Slovani, ki je spregovoril »eisdem Sclavis propria illorum lingua«. Očitno so furlanski velikaši že v prvi polovici 7. stoletja obvladali jezik sosednjih Slovanov, ki je moral biti jeziku Slovanov z vzhodne jadranske obale precej podoben. Slabo stoletje kasneje kaže na obstoj zvez s sosednjim slovanskim svetom namera furlanskega vojvoda Pemona, ki je okrog leta 737 prišel v spor s kraljem Liutprandom, da bi pred dosegom kraljeve jeze zbežal »in Sclavorum patriam«. (PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 51, cit. izd. 278, v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 213 (257 ss.)).

²⁶⁵ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 6, 51 (cit. izd., 276 ss. in 292); vsebinsko enako poročilo posreduje tudi *Chronicon Patriarcharum Aquileiensium* (B. M. De RUBIS, *Monumenta Ecclesiae Aquileiensis*, Appendix II (8), *Argentinae* 1740) in *Chronicon alterum* (*ibidem*, Appendix III, 9); vsa poročila je ponatisnil F. KOS, *Gradivo I*, 213 (257—259). Prim. F. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 271—274; IDEM, *San Paolino patriarca*, 11—12.

in v zgornje Posočje,²⁶⁶ je sicer možna, vendar je objektivno nedokazljiva. Prav tako se ne da dokazati, da bi bil znameniti Kalistov baptisterij v Čedadu namenjen pokristjanjevanju Slovanov.²⁶⁷ Prihod škofa Fidencija iz Julija Karnika v Čedad enkrat na prehodu iz 7. v 8. stoletje kaže na to, da je bilo slovansko sosodstvo za oglejsko cerkev še vedno nadležno in nevarno.²⁶⁸ Nobe-nega izhodišča nimamo za mnenje, da bi se razmere do srede 8. stoletja v tem oziru spremenile.

Za področje gradeškega patriarhata v bizantinski Istri za ta čas nimamo poročil o slovanskih stikih z gradeško cerkvijo ali sploh s krščanstvom. Do teh stikov je nedvomno prihajalo tako pri slovanskih kolonistih v severnem, vzhodnem in osrednjem delu polotoka, kakor tudi pri slovanskih najemnikih v bizantinski vojski v osrednji in severni Istri. Ob popolni odsotnosti pisanih virov nam te stike dokumentirajo arheološke najdbe.²⁶⁹

10. Doba ponovne delne obnovitve oglejskega vpliva od srede 8. stoletja do leta 811

V času pokristjanjevanja Karantanije iz Salzburga pod škofom Virgilijem (746/7—784) v letih 752—784, ko se je v presledkih zvrstilo deset misijonov, pri katerih je bilo udeleženih približno petnajst misijonarjev,²⁷⁰ je bila oglej-

²⁶⁶ Obstoj misijske akcije patriarha Kalista proti slovanskemu svetu »vzdolž rimske ceste, ki je iz Furlanije prek Cedada vodila v Panonijo«, je ocenjeval kot verjeten P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 64. G. C. MENIS, Documenti inediti dell'Archivio Patriarcale di Udine interessanti la storia religiosa degli Slavi occidentali, Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati, Wiesbaden 1967, 105 je na podlagi cerkvenopravnih meja iz kasnejšega časa (po dokumentu iz leta 1637 naj bi Bovec in Tolmin od nekdaj spadala pod Čedad) ocenil kot verjetno misijsko akcijo patriarha Kalista med najbližje Slované v dolini Nadiže in v Posočju. Prim. tudi G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 42. Po falsificirani listini iz 11. stoletja naj bi papež Zaharija (741—752), Kalistov sodobnik, ob asistenci oglejskega škofa Janeza (tedaj neznan, Janez II. je bil oglejski patriarh v letih ca. 673/683, Janez III. ca. 683—692) posvetil kapelo v čast sv. Petra (Sv. Peter v Lesu na zgornjem Koroskem: "... capellam iuris nostri... quam Zacharias papa ob hereses quadam illis in partibus obortas necandas illo adventiens Johanne Aquileiense presule assistente in honorem sancti Petri consecraverat, Pippini regis ob amore"). Prim. H. D. KAHL, Zwischen Aquileia und Salzburg, v zborniku: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert (Hrsg. H. Wolfram — F. Dalm, Wien 1980, 55; drugače H. DOPSCH, Zur Missionstätigkeit des Patriarchats Aquileia in Kärnten, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1966, 59).

²⁶⁷ Domnevo je postavil J. GRUDEN, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja, Dom in svet 15, 1902, 21, ki je prav tako domneval, da je bil Čedad v tem času »važno misijsko središče«, od koder se je širilo krščanstvo v Posočje, prvi misijonarji pa naj bi prišli tudi na Kranjsko (str. 22). Viri, na podlagi katerih je prišel Gruden do teh sklepov, so nezanesljivi: ustno izročilo je kronološko težko opredeliti, toponimi v ustanovni listini samostana Sesto iz leta 762 so problematični (proti Grudnovemu predlogu prim. že P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 64 op. 2). Gruden je v nadaljevanju (str. 23) postavil bolj zadržan in v bistvu sprejemljiv sklep, da so bili »prvi vplivi krščanstva na Slovence... omejeni na podložnike langobardskega kraljevstva in njega bližnje sosed«. — O Kalistovem baptisteriju gl. kratko G. BERGAMINI, Cividale del Friuli. L'arte, Udine 1977, 26—31.

²⁶⁸ PAULUS DIACONUS, Historia Langobardorum 6, 51 (cit. izd., 276); Podobne primere bega škofov pred Slovani na balkanskem področju navaja R. BRATOŽ, Zgodnjekrščanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima, ZC 44, 1990, 27 (z lit. za obravnavani primer).

²⁶⁹ Za proučevanje stika Slovanov s krščanskim romanskim prebivalstvom v Istri so temeljnega pomena arheološke študije, ki jih je objavil B. MARUSIC: Istrien im Frühmittelalter, Pula 1969, 15—24; Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrhu kod Brkača, Histria Archaeologica 10/2, Pula 1979, 111—142; Prilog poznavanju ranosrednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta, Jadranski zbornik 11, 1979—1981, 173—196, ital. verzija v Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 10, 1979—1980, 113—139; Varia archaeologica prima, Histria Archaeologica 11—12, 1980—1981, 31—57; Povodoma nalaza staroslavenske keramike u Istri, Starohrvatska prosvjeta III/14, 1984, 41—76; Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro poleso, Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 14, 1983—1984, 25—53; Miscellanea archaeologica Parenina mediae aetatis (kritički osvrt na neka ranosrednjovjekovna nalazišta Poreštine), Zbornik Poreštine 2, Poreč 1987, 81—97 (ital. verzija: Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 16, 1985—1986, 71—93); Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (Pula 1987), 81—105, zlasti 91.

²⁷⁰ M. KOS, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Ljubljana 1936, zlasti 39 ss.; IDEM, Krščanstvo med alpskimi Slovani, Srednjeveška... zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, 192—199; H. WOLFRAM, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Wien—Köln—Graz 1979; IDEM, Die Geburt Mitteleuropas, 143 ss.; S. VILFAN, La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 28, Spoleto 1982, 889—923, zlasti 895 ss.; B. GRAFENAUER, Spreobrne-nje Bavarcev in Karantanec — Conversio Bagoariorum et Carantanorum, v publikaciji: Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, Ljubljana 1985, 9—43; H. D. KAHL, Die Anfänge der Slawenmission im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Oberkärntens, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 20—51 (z nekaterimi novimi, mestoma spornimi interpretacijami vira); F. GLASER, Das Münster von Mozbichl,

ska cerkev v odnosu do slovanskega sveta na vzhodu pasivna. O kakršnikoli misijonski akciji Virgilijevega sodobnika patriarha Sigvalda (756—786) ni znana nič zanesljivega.²⁷¹ Očitno je, da ta patriarh, ki je izhajal iz langobardske kraljevske družine in o katerem je malo ohranjenih virov,²⁷² ni mogel organizirati misijonske akcije v slovanski svet. Njegova vlada pade v kritičen čas zadnjega obdobja langobardske države (do 774) oziroma furlanskega vojvodstva (do 776)²⁷³ in v prvo obdobje karolinške oblasti. V Sigvaldovi dobi je prišlo do notranje krepitve oglejske cerkve, ki se je odražalo po eni strani v ustanavljanju novih samostanov (Sesto al Réghena, Salt),²⁷⁴ po drugi strani pa v razcvetu kulturnega življenja v samem Cedadu. Tukaj je obstajala šola s skriptorijem, tu sta preživljala mladost in »študijska« leta Pavel Diakon in kasnejši patriarh Pavlin.²⁷⁵

Vloga samostanov na langobardskem ozemlju (poleg prej omenjenih še Monastero in Beligna pri Ogleju, Škocjan ob Soči, S. Maria in Valle ter S. Pantaleone v Cedadu)²⁷⁶ kot morebitnih žarišč krščanstva v sosednji slovanski svet ni poznana. Samostan v Štivanu prav na robu slovanskega sveta, znamenit romarski kraj, je zelo verjetno odigral neko vlogo kot žarišče krščanstva v najbližji slovanski svet, vendar očitno ni sprožil večjih premikov.²⁷⁷ Neznana je vloga benediktinskih samostanov v bizantinskih lagunah (S. Andrea Apostolo pri Maranu, S. Giuliano, S. Pietro, Barbana pri Gradežu),²⁷⁸ prav tako benediktinskih samostanov v bizantinski (oziroma od srede 8. stoletja za dve desetletji langobardski) Istri (samostan pri cerkvi Marije Formoze v Pulju, Sv. Andrija na otoku pri Pulju, sv. Mihovil na Vrhu pri Pulju, Sv. Andrija na otoku južno od Rovinja, sv. Andrija v Betiki, sv. Marija na Brionih, sv. Marija v Balah, Sv. Mihovil na Limu).²⁷⁹

Vsekakor se zdi upravičena trditev, da je krščanstvo v predfrankovski dobi zajelo tako z langobardske (Oglej oziroma Cedad) kot z bizantinske strani (Gradež in istrske škofije) le tiste Slovence, ki so prebivali znotraj omenjenih državnih tvorb. Gre za verjetno prav maloštevilne Slovence, ki so prebivali na vzhodnem robu langobardske države,²⁸⁰ in za verjetno nekoliko številnejše v Istri, ki so prebivali na območju pod neposredno bizantinsko vojaško in civilno

das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I 179, 1989, 99—124 (s predstavitvijo enega najstarejših misijonskih centrov iz dobe po 772). Precizno sliko salzbürškega misijona posreduje nazadnje H. DOPSCH, Die Salzburger Slawenmission im 8./9. Jahrhundert und der Anteil der Iren, v zborniku: Irland und die Christenheit — Ireland and Christendom (Hrsg. P. NI Chatháin — M. Richter), Stuttgart 1987, 421—444, zlasti 428 ss.

²⁷¹ Predalec je šel v svojih sklepih J. GRUDEN, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja, Dom in svet 15, 1902, 21 ss.; prim. G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 45.

²⁷² Poleg zelo sumarne oznake v obeh kronikah oglejskih patriarhov (Chronicon Patriarcharum Aquileiensium; Chronicon alterum; B. M. De RUBELS, Monumenta, Appendix II (8); III (9)) gl. tudi njegovo omenbo v ustanovni listini samostanov Sesto in Salt iz leta 762 (gl. op. 274) in patriarhovo fragmentarno ohranjeno pismo kralju Karlu (774—787; F. KOS, Gradivo I, 268 (297)); od epigrafskih virov naj omenimo napis na Kalistovem baptisteriju (G. BERGAMINI, o. c. (op. 267), 31. Prim. tudi G. C. MENIS, Cultura in Friuli durante l'età carolingia, AAAd 32, 1988, 15—42, zlasti 21 s.; Fig. 1.

²⁷³ G. BARNI, La conquête de l'Italie par les Lombards, Paris 1975, 190—211; kratko B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, 320; za Furlanijo gl. P. PASCHINI, Le vicende politiche, 2—4. Gl. tudi F. KOS, Gradivo I, 248 (281—282); 252—254 (284—288).

²⁷⁴ M. BROZZI, Il ducato longobardo del Friuli, Udine 1981⁴, 76 ss.; 139—142 (ponatis ustanovne listine samostana v Sestu); P. ZOVATTO, Il monachesimo benedettino del Friuli, Quarto d'Altino 1977, 117 s.; 120—130.

²⁷⁵ Prim. P. PASCHINI, San Paolino patriarca, 13 ss.; G. C. MENIS, Cultura in Friuli durante l'età carolingia, AAAd 32, 1988, 15—42, zlasti 16 ss.

²⁷⁶ P. ZOVATTO, Il monachesimo, 38 ss.; 112 ss.; 118 s.; 136 ss.; 141 ss.; 153 s.; M. BROZZI, Il ducato longobardo, 81 ss.

²⁷⁷ P. ZOVATTO, Il monachesimo, 35; 103—105; prim. tudi op. 80 in 112 (z lit. za poznoantično dobo). O slovanskih imenih v tako imenovanem Cedadskem evangelijsku, ki naj bi po mnenju nekaterih izhajal iz štivanskega samostana, gl. F. KOS, Gradivo II, 328 (248—256); A. CRONIA, Revisione dei nomi slavi nell'antico codex Aquileiensis, Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1953, 357—371 (gre za imena iz 9. in 10. stoletja). O štivanskem samostanu gl. nazadnje G. CUSCITO, »Lacus Timavi« od antike do srednjega veka, v kolektivnem delu: Reka — Timav. Podoba, zgodovina in ekologija kraške reke, Ljubljana 1990, 61—127, zlasti 111 ss.

²⁷⁸ Prim. op. 111.

²⁷⁹ Gl. op. 113.

²⁸⁰ Prim. M. KOS, K postanku slovenske zapadne meje, Srednjeveška ... zgodovina Slovencev, 174 s. in karta v prilogi; P. STIH — J. PERSIĆ, Problem langobardske vzhodne meje, ZC 35, 1981, 338 s.; B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, 190 ss. (vsa tri dela s kritičnim upoštevanjem starejše literature).

upravo (zaledje obalnih mest od Trsta do Puče, nekatere bizantinske postojanke v notranjosti kot na primer Buzet in Motovun).²⁸¹ V odnosu do teh Slovanov je misijonsko prizadevanje iz cerkvenih središč, bodisi sedežev patriarhatov, škofij ali iz samostanov, možno ali celo verjetno. Ob popolnem pomanjkanju virov je težko reči, v kolikšni meri so se ti Slovani oprijemali krščanstva.²⁸²

Razširjenje langobardske oblasti nad Istro okrog leta 753 za okroglo dve desetletji, do propada langobardske države 774 (ali morda le do pred 772), ko so Istro ponovno zavzeli Bizantinci,²⁸³ je v deželi povzročilo velike spremembe. V začetni dobi gradeškega patriarha Vitalijana (755—767) je bila obnovljena škofija v Kopru.²⁸⁴ Že v začetni dobi gradeškega patriarha Janeza (767—803)²⁸⁵ je prišlo v letih 768—772 v Istri do hude krize. Langobardi so vladali v Istri približno dve desetletji s trdo roko. Izzvali so razcep v cerkveni organizaciji, saj so istrski škofje stopili na njihovo stran in so skušali izrabiti priložnost za to, da bi se ločili od gradeškega patriarha, ki je vladal na bizantinskem ozemlju v priobalni Benetiji. Cerkvenopolitične razmere naj bi se uredile do leta 772.²⁸⁶ Razvoj dogodkov nas navaja na sklepanje, da so Langobardi kot izražito kopenska sila za obvladovanje Istre imeli nadzor nad precej večjim ozemljem kot je ozko in ranljivo mostišče med Furlanijo in Istro ob ustju Timava. Lan-

²⁸¹ B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 334—341; L. MARGETIC, *Histrica et Adriatica*, 145—154 (z nekoliko drugačnimi zaključki); za arheološke studije (B. MARUSIĆ) gl. op. 269 in kratko A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria nell'alto medioevo*, AAAD 2, 1972, 273—294, zlasti 288 ss. Izčrpno bibliografijo o slovanski naselitvi v Istri prinaša tudi J. FERLUGA, *Überlegungen* (kot v op. 260), 171 s.

²⁸² Arheološke raziskave zgodnjeh slovenskih nekropol v Istri kažejo na prevlado poganstva ob sporadicih najdbah s krščanskimi simboli, ki so morda element močno barbariziranega romanskega elementa, morda tudi odraz rahlega stika Slovanov z romanskim krščanstvom. Prim. B. MARUSIĆ, *Istrien im Frühmittelalter*, 20 ss.; IDEM, *Breve contributo alla conoscenza della necropoli alomedioevale di Mejica presso Pinguente*, Atti (Centro di ricerche storiche — Rovigno) 10, 1979—1980, 113—139; IDEM, *Prilog poznavanju ranosrednjovekovne nekropole na Mejici kod Buzeta*, Jadranski zbornik 11, 1979—1981, 173—196; IDEM, *Skeletni grobovi v Bujah in Buzetu*. Prispavek k raziskovanju zgodnjega srednjega veka v Istri, AV 36, 1987, 331—362; prim. tudi A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 291.

²⁸³ O langobardski okupaciji bizantinske Istre v času kralja Aistulfa (749—756) po zavzetju Ravene 751 poroča samo »Chronicon Salernitanum«, ki ni zanesljiv vir (gl. F. KOS, *Gradivo I*, 229 (269—270); prim. R. CESSI, *L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nel sec. VIII e IX*, Atti del R. Istituto veneto di scienze, lettere ed arti. Classe di scienze morali e lettere 100, 1941, 289—313; z novejšo ital. literaturo tudi A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 285 in M. BROZZI, *Il ducato longobardo*, 56 s. J. FERLUGA, *Überlegungen*, 169, označuje to okupacijo kot »domnevno, le kratkotrajno«. Brez ozira na dolžino te okupacije je skoraj gotovo, da se v Istri ni razvilo posebno istrsko vojvodstvo, kot bi mogli sklepati iz Dandulove kronike (»Desiderius... dux Istriae...«; F. KOS, *Gradivo I*, 229 (270)). Prim. nazadnje S. ZITKO, *Politični in upravni razvoj Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja*, Koper med Rimom in Benetkami. Prispievi k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 29—56, zlasti 32. Langobardske najdbe iz Istre (Brezac pri Buzetu) izhajajo iz časa okrog leta 600 (B. MARUSIĆ, *Istrien im Frühmittelalter*, 8 s., T. VI; M. BROZZI, o. c., 58 s.; A. TAGLIAFERRI, *Il Friuli e l'Istria*, 286 ss.) in ne osvetljujejo langobardske okupacije dežele v tretji četrtini 8. stoletja. Prim. tudi R. UDINA, *Il placito del Bisano*, Archeografo Triestino III, 17 (45), 1932, 1—84, zlasti 10 s.; A. KOLLAUTZ, *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien*, Carinthia I 155, 1965, 619—645, zlasti 625 ss.

²⁸⁴ F. KOS, *Gradivo I*, 228 (269); 230 (270); prim. nazadnje J. SASEL, *Koper, Koper med Rimom in Benetkami*. Prispievi k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 8 (25); 11 s.; R. BRATOŽ — J. PERSIĆ, *Koprska cerkev skozi stoletja*, ibidem, 59.

²⁸⁵ F. KOS, *Gradivo I*, 237 (273).

²⁸⁶ V pismu papežu Stefanu III. (768—772) je gradeški patriarh Janez poročal o izredno težkih razmerah v istrski cerkvi pod langobardsko oblastjo (*Epistolae Langobardicae collectae* 19; ed. W. Gundlach, MGH Epist. III, 1957, 711—713; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 30 (46—49); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 241 (276—277)). Langobardska oblast je povzročila v istrski cerkvi razcep (»... de tam crudeli et importabili ingente malitia, quod gens perfida Langobardorum sanctae nostrae ecclesiae invaserunt hereditatem, insuper et fidem pastorem rectitudinis in ipsa Histriensi provincia abdicarunt...«). »Ipsi saevissimi Langobardi« na ukaz vojvode kralja ne dovolijo, da bi gradeški patriarh v Istri pobiral davke in mu nagajajo na vse mogoče načine. Z Langobardi sodelujejo nekateri istrski škofje (»ipsi protervi praevaricatores episcopi magis magisque contumaces consistunt et contraria gerunt...«). Zaradi tega je istrska cerkev rakropljena (»dispersa grex innocens Istriensis provinciae«). Patriarh prosi za to, da bi bila Istra osvobojena Langobardov (»ab ipsis perfidis Langobardis«) in ne bi trpela več pod njihovim jarmom (»horribile iugum«), temveč bi pod papeško oblastjo svobodno zadihala, tako kot Ravena in njeno področje. Tako bo konec neznošnega davčnega pritiska, ki ga nad obubožanim prebivalstvom izvajajo Langobardi. Papež je zatem pisal istrskim škofom (*Epistolae Langobardicae collectae* 20, cit. izd., 713—714; ponatis: R. CESSI, *Documenti*, 31 (50—51); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 242 (277)). Strogo jim je zapovedal (»sub anathematis interpositionibus«), naj se odpovedo svojemu početu, da se namreč s pomočjo posvetne sile (t. j. Langobardov) skušajo izločiti iz gradeškega patriarhata in da se posvečajo med seboj. Z grožnjo izobčenja jim je zapovedal, da se ponizno vrnejo pod oblast patriarha. Nato je papež pisal še gradeškemu patriarhu Janezu (*Epistolae Langobardicae collectae* 21; cit. izd., 715; ponatis v: R. CESSI, *Documenti*, 32 (51—52); v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 243 (278)). Sporočil mu je, da so se razmere uredile na podlagi sporazuma med Bizantinci, Franki in Langobardi (»... quoniam in nostro pacto generali, quod inter Romanos, Francos et Langobardos dignoscitur provenisse, et ipsa vestra Istriarum provincia

gobardi so od srede 8. stoletja dalje verjetno obvladovali tudi tržaško-komenški Kras in vsaj deloma Vipavsko dolino.²⁰¹ V prostorskem okviru take langobardske države, ki se je na jugovzhodu precej povečala čez langobardski limes,²⁰² so Slovani mogli priti v stik s krščanstvom. Vendar pa v tem obdobju, ko se je z bavarske strani iz Salzburga že začela intenzivna misijonska akcija proti karantanskim Slovanom, do česa podobnega iz langobardskega furlanskega vojvodstva na zahodu ni moglo priti, saj razmere v langobardski državi in posebej v furlanskem vojvodstvu tega niso dovoljevale.²⁰³

Zadnje obdobje bizantinske oblasti v Istri od 772/4 do 788 je prineslo nove napetosti v istrski cerkvi. Bizantinci naj bi skupaj z nekaterimi Istrani oslepili »istrskega škofa« Mavricija, po vsej verjetnosti škofa v Novigradu, češ da dela za frankovsko stran.²⁰⁴ Poročilo o tem dogodku v času, ko so po 776 postali Franki namesto Langobardov bizantinski sosed na severnem Jadranu, je zadnje, ki ga imamo za čas bizantinske oblasti v Istri. Poročilo kaže na obstoj profrankovske »stranke« v istrski cerkvi. Ta je ob prihodu Frankov v Istro očitno postala opora nove oblasti, ki ni urejala življenja v deželi po meri večinskih interesov istrskega prebivalstva. Poslanci istrskih mest so še na rižanskem zboru leta 804 ob sklicevanju na »dobre stare čase« pod Bizantinci zgrnili vrsto obtožb na račun novih oblastnikov. Za frankovskim vojvodom Janezom kot glavnim predstavnikom nove oblasti je bilo največ pritožb čez ravnanje cerkve: in sicer ne toliko čez ravnanje gradeškega patriarha kot čez početje istrskih škofov, ki so omejevali osebno svobodo, zlasti pa hromili gospodarsko življenje istrskega prebivalstva.²⁰⁵

Frankovska osvojitve langobardske države 774 in nazadnje še furlanskega vojvodstva 776 ter bizantinske Istre 788 ter senzacionalne zmage proti Avarom v letih 788–796 so vzpostavili povsem nove politične razmere,²⁰⁶ ki so bile dosti bolj ugodne za misijonsko akcijo Ogleja (ter znatno manj Gradeža) proti svo-

constat esse confirmata atque annexa simulque et Venetiarum provincia.». Glede upornih istrskih škofov mu je sporočil, da jim je pisal ostro pismo, s katerim je razveljavil njihovo početje, ki je bilo v nasprotju s kanoni. Prim. P. PASCHINI, *Le vicende politiche*, 277–280. Na to dobo neurejenih razmer v istrski cerkvi se nanasa poročilo v zapisniku sinode v Mantovi 827, da so iz Pule, glavnega mesta Istre, poslali prošnjo k oglejskemu patriarhu Sigvaldu, da bi ta posvetil škofa, ki so ga bili izvolili (Concilium Mantuanum, ed. A. Werminghoff, MGH Leges III, Concil. II, Hannoverae 1906, 586 v. 33–36).

²⁰¹ Prim. P. STIH – J. PERSIC, Problem langobardske vzhodne meje, 336 s. in arheološko dokumentacijo, ki jo navajata T. KNIFIC, Carniola in the early middle ages, *Balkanoslavica* 5, 1976, 111–121, zlasti 116 s.; D. SVOLJŠAK – T. KNIFIC, Vipavska dolina, Ljubljana – Nova Gorica 1976, 80 s.; T. KNIFIC – D. SVOLJŠAK, Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nove Gorice), *AV* 35, 1984, 277–292; T. KNIFIC, Carniola Sclavorum patria, XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1988, 201–207, zlasti 202 s.

²⁰² Prim. V. SRIBAR, *Existente der langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowenischen ethnischen Raum?*, *Balkanoslavica* 11–12, 1984–1985, 45–59; IDEM, *ZC* 41, 1987, 309–311.

²⁰³ Prav v času po zatretju tretjega upora proti pokristjanjevanju in prihodu kneza Valtinka na oblast se je v letih 772–784 izvršilo šest misijonov iz Salzburga (H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 145); v tem času je doživelo svoj konec najprej langobardsko kraljestvo (774) in dve leti kasneje furlansko vojvodstvo (F. KOS, *Gradivo I*, 248 (281 s.); 253–254 (284–288)). Prim. G. C. MENIS, *Storia del Friuli*, 155–158. V dobi razkroja države je neaktivnost na misijonskem področju razumljiva. Kralj Karel je ob prihodu v Rim spomladi 774 obljubil, da bo podaril papežu veliko mest in dežel v Italiji, med njimi tudi »universum exarchatum Ravennanum, sicut antiquitus erat, atque provincias Venetiarum et Istria« (Liber pontificalis XCIV (Hadrianus), XLII, ed. L. Duchesne, Paris 1955², 498 v. 20–21; prim. F. KOS, *Gradivo I*, 247 (281)). Do praktične uresničitve te obljube, ki bi povsem spremenila cerkvene razmere v obeh deželah, ni nikdar prišlo. O razmerah v oglejskem patriarhatu v tej dobi, ki so malo poznane, prim. tudi P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 25–29.

²⁰⁴ Papež Hadrijan je v letih 776–780 pisal Karlu o primeru škofa Mavricija (»de episcopo Mauricio Histriense«), ki naj bi v Istri uveljavljal pravice papeža glede dajatev (prim. op. 288). Za to njegovo poslanstvo so zvedeli »nefandissimi Greci«; zatem so »zele ducti tam predicti Greci quamque de ipsius Histriensibus eius oculos eruerunt, proponentes ei, ut quasi ipsum territorium Histriense vestrae (sc. Caroli) sublimi excellentiae tradere debuisset«. (MGH Epist. III, ed. W. Gundlach, 590; v povzetku F. KOS, *Gradivo I*, 259 (292 s.)). Ta škof je skoraj gotovo identičen s škofom Mavricijem, ki se omenja na napisu ciborija krstnice v Novigradu (G. CUSCITO, *Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria, Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria* 3, 1984, 111–134; IDEM, *Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, Atti (Centro di ricerche storiche – Rovigno)* 19, 1988–1989, 57–73, zlasti 63 ss.).

²⁰⁵ A. PETRANOVIC – A. MARGETIC – R. BRATOZ, Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 82; 86 s.; prim. R. UDINA, *Il placito del Risano*, *Archeografo Triestino* III, 17 (45), 1932, 1–84, zlasti 33 s.; J. FERLUGA, *Überlegungen*, 169. Gl. tudi zlasti A. GENTILE, *Le Chiese Istriane e il placito del Risano, La porta orientale* 25, 1955, 94–99; A. GUILLOU, *La presenza bizantina nell'arco adriatico*, *AAAD* 28, 1988, 407–421.

²⁰⁶ H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 253 ss.; W. POHL, *Die Awaren*, 312 ss.

jemu nekdanjemu ozemlju na vzhodu, ki je bilo prvič po dveh stoletjih ponovno združeno v okviru ene državne tvorbe.

Začetek sistematičnega pokristjanjevanja iz Ogleja pade šele v dobo patriarha Pavlina II. (787—802), ki je bil ne le eden vodilnih teologov, pesnikov in sploh intelektualcev svoje dobe, temveč tudi eden vodilnih organizatorjev cerkvenega življenja v frankovski državi, tesen sodelavec in osebni prijatelj tedanjih vodilnih posvetnih in cerkvenih dostojanstvenikov.²⁹²

Že pred odločilno zmago nad Avari leta 796 kažejo viri na začetne premike v smeri širjenja krščanstva iz frankovske Italije na vzhod. Pohoda frankovskega furlanskega vojvoda Erika proti Avarom tega leta se je udeležil tudi »Wonomyrus Sclavus«, slovanski knez v zgornjem Posavju, za katerega moremo po pravici reči, da je bil tedaj kristjan, sicer si njegovega sodelovanja na strani frankovske krščanske vojske v versko utemeljevani vojni proti poganskim Avarom ne bi mogli predstavljati.²⁹³ To je vsekakor odraz širjenja krščanstva na vzhod prek nekdanje langobardske meje na področje Kranjske. Ta proces se je lahko začel najkasneje poleti 791, ko so Franki po neuspelem avarskem vdoru v Italijo (tam so bili »premagani od kristjanov«),²⁹⁴ prvič prodrli na področje Kranjske in tam premagali Avare. Zmagovitega pohoda pod vodstvom Karlovega sina se je udeležil tudi neki škof.²⁹⁵ Z ozirom na to, da so bile slovanske politične tvorbe na obrobju avarske države proti koncu obstoja le-te praktično neodvisne in ob upoštevanju dejstva, da je salzburska misijonska akcija že intenzivno zajela Karantanijo, kjer je bil že v letih 769—772 strt zadnji odpor poganov, je možnost poskusov oglejskega misijona v osemdesetih letih 8. stoletja realna. Vendar pa se ni ohranilo o tem nobeno pričevanje, arheološke najdbe pa se ne dajo datirati na nekaj let natančno.²⁹⁶

Iz časa velike frankovske zmage nad Avari leta 796 je ohranjenih več Alkuinovih pisem, ki odražajo verskopolični koncept tega vodilnega misleca

²⁹² O Pavlinu II. gl. P. PASCHINI, *San Paolino patriarca* (kljub starosti še vedno pregled temeljnega pomena) in zbornik: *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato* (a cura di G. Fornasari), Udine 1988. O Pavlinovih odnosih s Karlom Velikim, vojvodom Erikom, Alkuinom in drugimi pomembnimi osebnostmi tiste dobe gl.: C. G. MOR, S. Paolino e Carlo Magno, *Atti del convegno* ..., 17—34; ponatis v AAAD 32, 1988, 65—81; Y. M. DUVAL, *Paulin d'Aquilee et le duc Eric*, AAAD 32, 1988, 115—147; A. de NICOLA, *La seconda lettera di Alcuino a Eanbaldo II nella elaborazione di Paolino di Aquileia*, AAAD 32, 1988, 173—201; o Pavlinu II. kot teologu in pesniku gl. G. FORNASARI, *Teologia e politica in Paolino d'Aquileia*, *Atti del convegno* ..., 119—134; G. CUSCITO, *Il patriarca Paolino e la liturgia di Aquileia*, AAAD 32, 1988, 149—172; A. de NICOLA, *La dottrina spirituale del Liber exhortationis di S. Paolino di Aquileia*, *Atti del convegno* ..., 35—118; P. TREMOLI, *Stratigrafia e fusione culturale nel linguaggio poetico di Paolino d'Aquileia*, AAAD 32, 1988, 203—234; G. PRESSACCO, *Paolino d'Aquileia musicus (vel musicis?) connivens*, AAAD 32, 1988, 235—254. O Ogleju v dobi Pavlina II. gl. G. C. MENIS, *Cultura in Friuli durante l'età carolingia*, AAAD 32, 1988, 15—42; S. TAVAN, *San Paolino e la sede patriarcale*, AAAD 32, 1988, 255—279. O Pavlinovi verski politiki in organizacijskem delu gl. G. FEDALTO, *Il patriarca Paolina tra religione e regno franco*, AAAD 32, 1988, 83—105; G. CUSCITO, *Paolino di Aquileia nelle sinodi di Francoforte e di Cividale*, *Atti del convegno* ..., 145—160. Od slovenskih avtorjev so pisali o Pavlinu II. J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja*, *Dom in svet* 15, 1902, 96—101 in 148—154; F. KOS, *Gradiivo I*, 269 ss. (297 ss.); *Gradiivo II*, 1 ss. (3 ss.); M. MIKLAVČIČ — J. DOLENC, *Leto svetnikov I*, Ljubljana 1968, 148—153; J. POGAČNIK, *Il patriarcato di Aquileia e gli Sloveni*, *Quaderni di cultura anno III*, n. 10, serie II, Udine 1965—1966, 3—21, zlasti 8 ss.; F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, *Atti del convegno* ..., 135—143 (moderen prikaz, kritičen do starejših tez v slov. zgodovinski pisju).

²⁹³ *Annales regni Francorum A. 796* (post edit. G. H. Pertzii recogn. F. Kurze, Hannoverae 1895, 98; F. KOS, *Gradiivo I*, 293 (325—327)). Mnenje, da gre za pokristjanjenega kneza, so izrazili J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 149; S. VILFAN, *La cristianizzazione* (kot v op. 270), 902 (z rezerv.); F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, 136. O Vojnemiru prim. tudi B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 538 in nazadnje W. POHL, *Die Awaren*, 319 (z domnevo, da je bil Vojnemir kot dober poznavalec Avarov celo vodja pohoda).

²⁹⁴ F. KOS, *Gradiivo I*, 277 (304—305); prim. W. POHL, *Die Awaren*, 314.

²⁹⁵ F. KOS, *Gradiivo I*, 281 (313—315). Prim. B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje*, 537 s.; nazadnje W. POHL, *Die Awaren*, 316. Zal vir ne navaja poimensko, kdo je bil v spremstvu mladega Pipina; »dux de Histria« je bil verjetno z rižanskega zbora poznani Janez, »ille episcopus« pa patriarh Pavlin ali kateri drugi škof iz oglejskega patriarhata (F. KOS, *Gradiivo I*, str. 314 op. 1). Vsekakor kaže udeležba škofa na pohodu iz Italije (Furlanije) na današnje slovensko ozemlje na to, da so razmišljali tudi o bodoči cerkveni ureditvi osvojenih pokrajin.

²⁹⁶ Edino poročilo, ki bi se moglo nanašati na obstoj krščanstva med Slovani na področju današnje zahodne Slovenije že v tem času, je poročilo v omenjenem viru (op. 295), da so Franki državno mejo (Italije proti avarski državi) pred pohodom v zgornje Posavje poleti 791 očistili sovražnikov (»de salvatione confinum nostrorum illis partibus positis«), kar bi kazalo na to, da je bila med Slovani na področju današnje zahodne Slovenije poganska stran praktično brez moči. O krščanskih arheoloških najdbah prim. op. 325.

tiste dobe in Karlovega svetovalca v odnosu do pokristjanjevanja Avarov in z njimi tudi tistih Slovanov, ki so bili dotlej vključeni v avarsko državo. V pismu Pavlinu II. je oglejskega patriarha spodbujal k misijonski akciji, sklicevaje se na bližino misijonskega področja, na patriarhovo modrost in osebni ugled. Vsi potrebni pogoji za misijon so že izpolnjeni. Podvig sam bo resda težak, vendar uresničljiv za tistega, ki ima vero.²⁹⁷ V pismu salzburškemu škofu Arnonu je dal konkretne nasvete o poteku misijona: krst naj bo prostovoljen in hoten, pred krstom je treba vcepiti vero v srce, z desetino naj se prizanaša; vera se namreč poraja iz človekove volje, ne pa iz prisile, človeka je mogoče prisiliti h krstu, ne da pa se ga prisiliti, da bo veroval. Samega kralja Karla, državnega komornika Megenfrida in salzburškega škofa Arnona je opozarjal, naj se od pravkar pokorjenih ljudstev ne pobira desetina. Misijonarji naj bodo razglaševalci božje milosti in ne penilci.²⁹⁸

Po odločilni zmagi nad Avari leta 796 je bila poleti (pred 10. avgustom) še istega leta sinoda »ad ripas Danubii« v taboru frankovske vojske nekje v središču nekdanje avarske države.²⁹⁹ Sinode sta se udeležila poleg kralja Pipina tudi oglejski patriarh Pavlin (kot predsedujoči) in salzburški škof Arno, njegov prijatelj, skupaj z nekaterimi, po imenu in številu neznanimi škofi (»quorundam episcoporum reverendo collegio«). Zapisnik te sinode, ki ga je sestavil Pavlin, dokaj jasno slika cerkvene razmere v Panoniji v tej dobi. Osrednja tema sestanka je bilo vprašanje krsta tega »divjega, nerazumnega in povsem neukega ljudstva, ki je nepismeno in kasno ter stežka spoznava svete skrivnosti«, kot je Avare in Slovane, prebivalce nekdanje avarske države, slikovito označil oglejski patriarh ob primerjavi z Judi in pogani v antiki. Pred krstom je potrebna daljša kateheza, ki naj ne traja več kakor štirideset dni (da vnema ne opeša), pa tudi ne manj kot sedem dni. Pri tej naj ne bi grozili z nasiljem države, temveč le opozarjali na plačilo nebeškega življenja in na kazen pekla. Krst naj bo prostovoljen in ne nasilen, izvaja pa naj se izjemoma ne le na Veliko noč in na Binkošti, kot je v navadi, temveč vsako nedeljo, v primeru smrtnih nevarnosti pa tudi na kak drug dan. Sedem dni pred krstom naj se katehumeni postijo. Pravilen postopek je trojna potopitev v vodo (»in nomine sanctae trinitatis trina mersio«), ki je bila blagoslovljena na sobotni večer pred krstom (»in vespere, sicut diximus, sabbati sanctificetur aqua«), ob tem da je katehumen izpovedal »credo« in se odpovedal hudiču (»se professus fuerit credere in Deum patrem omnipotentem et in Iesum Christum filium eius unicum, dominum nostrum, et in Spiritum sanctum et abrenuntiare se confiteatur diabolum et pompis eius«), duhovnik pa je izrekel krstno formulo (»Et ego te baptizo in nomine patris et filii et Spiritus sancti«).

Zapisnik omenja tudi krščenje v deželi, ki so ga opravljali že pred tem sestankom, nekateri na sprejemljiv oziroma še dopusten način (»a sacerdotibus terrae istius«, ki so krščevali v imenu Sv. Trojice — v teh primerih se krst ne ponovi), drugi na pogojno sprejemljiv način (»a clericis« v imenu Sv. Trojice, v vodi, ki jo je blagoslovil duhovnik — v tem primeru se krst ne ponovi, pač pa se s polaganjem rok, »per solam manus inpositionem« podari duhovne darove). Poleg tega so opravljali krst tudi na nedopusten način (»ab inlitteratis clericis«) tako, da so po pripovedi enega od njih (»cuiusdam horum idiotarum professione«) krščenca samo potopili v vodo, ne da bi ta izpovedal »vero« in

²⁹⁷ F. KOS, *Gradiivo I*, 299 (331–332); prim. kratko J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 150; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 45 s.

²⁹⁸ F. KOS, *Gradiivo I*, 300 (332–333); 304–307 (342–345); prim. J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 150; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 46 s.

²⁹⁹ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii (796 aestate)* (ed. A. Werminghoff, *MGH Leges III*, Concl. II, Hannoverae-Lipsiae 1906, 172–176; v povzetku F. KOS, *Gradiivo I*, 303 (340–342)). Prim. J. GRUDEN, *Akvilejska cerkev*, 151; P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 69–73; J. POGACNIK, *Aquileia e gli Sloveni*, 9 s.; G. FEDALTO, *Il patriarca Paolino*, 89; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 47 s.; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 137 s.; IDEM, *Misijonske metode Salzburga in Ogleja in njihove posledice za delo svetih bratov Cirila in Metoda*, *Bogoslovni vestnik* 45, 1985, 139–153, zlasti 146 s.

ne da bi krstitelj izgovoril pravilno formulo (»nec ille, qui baptizabat, dixit: ‚Baptizo te in nomine patris et filii et Spiritus sancti‘ nec ‚in nomine Iesu Christi‘«). V tem primeru je treba krst ponoviti, saj sama potopitev v vodo brez navzočnosti Sv. Duha nima nobene veljave.

Zapisnik sinode jasno kaže, da ta sestanek škofov ne pomeni prvega stika dežele s krščanstvom. Kdo so bili »sacerdotes«, »clerici« in »clerici inlitterati« oziroma »idiotae«, ne vemo. Domneve zgodovinarjev se gibljejo v trikotniku: misijonarji iz Salzburga — misijonarji iz Ogleja — duhovniki staroselskega prebivalstva iz antike, ki je po pričevanju arheoloških najdb in etnografskega gradiva preživelo dve stoletji avarske in slovanske oblasti. Zlasti zadnja skupina (»clerici inlitterati«, »idiotae«) skoraj gotovo pripada slednjim, saj si za salzburske in oglejske misijonarje ob koncu 8. stoletja ne bi mogli predstavljati, da bi bili »inlitterati« do tolikšne mere, da ne bi poznali v bistvu enostavnih krstnih obrazcev.³⁰⁰

Vsekakor je presenetljivo dejstvo, da na naslednjem cerkvenem zboru v Cedadu, ki mu je predsedoval patriarh Pavlin II., vprašanja misijona med Slovani in Avari niso niti načenjali, temveč so se posvetili predvsem vprašanju krščanske dogme (z določitvijo formule veroizpovedi), krščanske morale (zlasti v zvezi s sklenitvijo in ločitvijo zakonske zveze) ter cerkvene discipline (samostanski red, sobotni cerkveni obredi, cerkvena desetina).³⁰¹ Sklepi sinode izhajajo iz prakse in potreb povsem pokristjanjene družbe, kakršna je bila v romanskem delu patriarhata. Njihovega izvajanja bi si ne mogli predstavljati v razmerah, kakršne so vladale v vzhodnih predelih, kjer so krščanstvo šele spoznavali.³⁰²

Od dogodkov, ki so soustvarjali pogoje za utrditev krščanstva med Slovani na današnjem slovenskem ozemlju in v njegovem sosedstvu, naj omenimo pohod furlanskega vojvode Erika leta 799, ki se je končal z njegovo smrtjo v bitki pri Trsatu. Žalna pesem, ki jo je napisal njegov prijatelj patriarh Pavlin II., kaže sicer v pretirani obliki na prostorski okvir vojaških podvigov tega frankovskega vojskovodja — omenjajo se reke Timav, Sava, Tisa, Donava, Drava, Kolpa, Mura, Nadiža, Krka in Soča — podvigov, ki so ustvarili temelje bodočega oglejskega misijona.³⁰³ Zanimivo je vsekakor, da se tudi v tej pesmi, ob vsej geografski razgledanosti in vsestranski učenosti, ob evidentnem vplivu antične poezije, Slovani in Avari nikjer izrecno ne omenjajo.³⁰⁴ Tudi sicer v

³⁰⁰ P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 73 op. 2 (z mnenjem, da gre poleg salzburskih misijonarjev tudi za misijonarje iz Ogleja, ki naj bi prišli v Panonijo po zmagah nad Avari 791 in 795; enako stališče zagovarja G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 48). Da gre za relikte cerkvenih struktur iz antike, menijo E. TOTH, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, Alba regia (Annales Musei Stephani regis Székesfehérvár 1977) 107–120, zlasti 111; 119; IDEM, *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, Südosteuropa Jahrbuch 17, 1987, 251–264, zlasti 262 ss.; R. BRATOZ, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ 35, 1981, 220 op. 108; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 140; W. POHL, *Die Awaren*, 204; prim. tudi L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 524 (z dvomi, da bi šlo za ostanke krščanskega prebivalstva iz antike).

³⁰¹ *Concilium Foroliviense* (796 vel 797) (ed. A. Werminghoff, *MGH Leges III*, *Concil. II*, 1906, 177–195; v povzetku F. KOS *Gradivo I*, 308 (345–347)). Prim. P. PASCHINI, *San Paolino patriarca*, 96–113; G. CUSCITO, *Paolino di Aquileia nelle sinodi di Francoforte e di Cividale*, *Atti del convegno* ..., 145–160; F. M. DOLINAR, *Paolino*, 138 s.; G. FEDALTO, *Il patriarca Paolino*, 92 ss.

³⁰² Nekoliko drugače F. M. DOLINAR, *Paolino*, 138 s. Če primerjamo sklepe čedadске sinode s sklepi sinode »ad ripas Danubii«, ki je bila največ eno leto pred tem, bje v oči očitna razlika. Medtem ko je bil na sinodi ob Donavi izpostavljen problem poznavanja enostavne krstne formule celo pri duhovnikih, pa je čedadska sinoda zahtevala od vseh kristjanov poznavanje veroizpovedi (»Symbolum vero et orationem dominicam omnis Christianus memoriter sciat, omnis aetas, omnis sexus omnisque conditio, masculini, feminae, iuvenes, senes, servi, liberi, pueri, coniugati innuptaeque puellae, quia sine hac benedictione nullus poterit in caelorum regno percipere portionem«), ki je bila predložena v zelo izpopolnjeni obliki (*Concilium Foroliviense*, cit. izd., 187–189).

³⁰³ F. KOS, *Gradivo I*, 329 (361–364); prim. J. SASEL, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'alto medioevo*. AAAD 32, 1988, 107–114, zlasti 113; Y. M. DUVAL, *Paulin d'Aquilée et le duc Eric*, AAAD 32, 1988, 115–147.

³⁰⁴ Na pohode proti Slovanom in Avarom se nanašajo verzli:

»Barbaras gentes domuit sevissimas,
cingt quas Drauva, recludit Danubius, ...

Dalmatiarum quibus obstat terminus. (F. KOS, *Gradivo I*, str. 363 (VI)). Ostale oznake v pesmi (Azovsko morje, Kaspijska vrata itd.) so izraz očitnega pretravanja. O Pavlinovi pesniški tehniki gl. P. TREMOLI, *Stratigrafia e fusione culturale* (kot v op. 292), zlasti 212 (na str. 210–214 tekstnokritična izdaja pesmi).

Pavlinovem opusu najdemo le malo takih mest, ki bi se mogla nanašati na ponovno pokristjanjevanje nekdanjih vzhodnih pokrajin patriarhata. Očitno so bili interesi oglejskega patriarha usmerjeni bolj na druga področja (zlasti teologijo) kot v težko, tvegano in organizacijsko zahtevno misijonsko delo.³⁰⁵ V tem oziru je dosti zaostajal za bolj praktičnimi salzburškimi škofi. Medtem ko je za čas salzburškega škofa Virgilija (746/7—784, torej še pred nastopom Pavlina II. v Ogleju), poznanih kar deset misijonov iz Salzburga na karantansko področje, pod Arnonom (785—821) pa se je ta aktivnost nadaljevala še v večjem obsegu,³⁰⁶ poznamo iz Ogleja v Pavlinovi dobi le enega samega misijonarja, pa še ta pri svojem delu ni bil dosti uspešen.

Po letu 801 je misijonar Blandicius, ki je zelo verjetno prišel iz oglejskega patriarhata, eden Alkuinovih učencev, pisal iz svojega misijonskega področja ob Donavi in v gorati deželi, ki so jo poseljevali Slovani (»citra Dannubii fluenta latitans, in Sclavorum montibus et abietum densitudine cubans«) prijateljem v Italiji (»Alpinis Ausonicisque partibus degentibus... Noricus (!) Italicis«) obsežno pismo, ki kaže ob vsej retorski zamegljenosti na to, da se je težko privadil na misijonsko delo.³⁰⁷ Ni poznal jezika slovanskega prebivalstva (»idiomate carens«), kar kaže na to, da ni izhajal iz Čedad ali kakega kraja v bližini slovanskega sveta, temveč bolj z zahoda. Že v tem oziru se je bistveno razlikoval od salzburških misijonarjev irske misijonske »šole«, ki so se slovanskega jezika naučili.³⁰⁸ Dežela, v kateri se je nahajal Blandicius, je delovala nanj odbijajoče, v njej se je počutil kot tujec. Kot prileten človek je moral prenašati mraz, gore, močvirja, pustote..., počutil se je kot »regljajoča žaba v močvirju« (»ranicula locis umentibus garriens«), kot »čivkajoči slavec« (»luscinia pippans«), ki svojih misli ne more dvigniti v duhovne višine. Pismo slika težave starejšega, kultiviranega okolja navajenega človeka, ki je bil premalo pripravljen postavljen v okolje, v katerem se ni znašel in svojemu poslanstvu ni bil kos. Objektivno pa odraža ta vir počasno, z mnogimi nepredvidenimi težavami povezano napredovanje oglejskega misijona v slovanski svet.

Podobne razmere so z ozirom na odnos lokalne cerkve do poganskega slovanskega sveta vladale na področju gradeškega patriarhata v Istri. Gradeška cerkev je v frankovski dobi živela v znamenju problemov, podedovanih iz bizantinske dobe, katerim so se pridružile nove težave. Patriarh Janez (767—803), ki je bil povsem v senci svojega velikega oglejskega sodobnika Pavlina II., je leta 803 umrl nasilne smrti. Ubili so ga Benečani, ki so se vse bolj obračali proti Bizancu in so patriarhu, zamerili njegovo profrankovsko politiko.³⁰⁹ Nasledil ga je patriarh Fortunat (803—824), tako kot njegov predhodnik Tržačan po rodu, ki je v dveh desetletjih svoje vlade zgradil nekaj cerkva v Gradežu.³¹⁰ Kmalu po nastopu vlade ga je papež Leon III. spodbudil, naj s svojim zgledom pridobiva nevernike,³¹¹ cesar Karel pa mu je zaradi zaslug in zvestobe potrdil njegove škofije, gostišča in krstne cerkve in zmanjšal tista davčna bremena, ki so šla v državno blagajno.³¹² Noben vir ne poroča o pokristjanjevanju Slovanov na ozemlju Istre, ki so bili očitno v pretežni meri pagani. Na rižanskem zboru leta 804 so se zastopniki istrskih mest pritoževali, češ da vojvoda Janez, frankovski upravnik dežele, naseljuje na njihovem ozemlju »poganske Slovane«, za katere so morali celo dajati skozi tri leta desetino, namenjeno gra-

³⁰⁵ Prim. F. M. DOLINAR, Paolino, 138.

³⁰⁶ Prim. op. 270 in H. WOLFRAM, Die Geburt Mitteleuropas, 206 ss.

³⁰⁷ F. KOS, Gradivo II, 2 (4); A. KOLLAUTZ, Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission, Carinthia I 150, 1966, 232—275, zlasti 233; L. WALDMÜLLER, Die ersten Begegnungen, 546 s.; H. WOLFRAM, Die Geburt Mitteleuropas, 262; G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 50 ss.

³⁰⁸ F. M. DOLINAR, Misijonske metode Salzburga in Ogleja (kot v op. 299), 148; IDEM, Posebnosti delovanja Cirila in Metoda na področju anglosaškega misijona salzburške cerkve, Slavistična revija 34, 1986, 25—33, zlasti 27 (z izčrpnimi navedbami literature v obeh razpravah).

³⁰⁹ Gl. op. 285—286; F. KOS, Gradivo II, 13 (10—12).

³¹⁰ F. KOS, Gradivo II, 13 (10—12); 15 (13—14). Prim. S. TAVANO, Aquileia e Grado, Trieste 1986, 284 ss.; G. C. MENIS, Cultura in Friuli..., AAAd 32, 1988, 27. ss.

³¹¹ F. KOS, Gradivo II, 14 (12—13); P. F. KEHR, Italia pontificia VII/2, Berolini 1925, 40 s.

³¹² F. KOS, Gradivo II, 17—18 (15—16).

deški cerkvi.³¹³ Razmere v istrski cerkvi so bile v začetku 9. stoletja kritične, gradeški patriarh, bolj ali manj žrtev napetosti med Franki in Bizancem na severnem Jadranu,³¹⁴ pa je bil ogrožen in se ni mogel posvečati vprašanjem misijona med Slovani v Istri.

Morda je prav skromen uspeh Ogleja v primerjavi s Salzburgom poleg samega poteka vojn proti Avarom, ki so izpostavile strateški pomen Vzhodne marke (v primerjavi s Furlansko), eden od vzrokov za delitev misijonskega in s tem v perspektivi cerkvenoupravnega ozemlja med Salzburg in Oglej z mejo po Dravi. To delitev je najprej uveljavil Pipin po zmagi nad Avari na področju Panonije,³¹⁵ nato jo je potrdil cesar Karel »v navzočnosti mnogih zanesljivih prič« oktobra 803 v Salzburgu.³¹⁶ Dokončno veljavo in sicer vzdolž celotnega toka Drave pa je dobila ta delitev po sporu med salzburskim nadškofom Arnomom in novim oglejskim patriarhom Ursom oziroma njegovim naslednikom Maksencijem z odlokom cesarja Karla 14. junija 811 v Aachnu.³¹⁷ Ta meja je potekala po reki, ki teče »po sredi tiste dežele« (namreč Karantanije), kot izrecno pravi vir, vendar je že ob prvem pogledu na historično karto tiste dobe jasno, da je Salzburg dobil dosti več kakor Oglej. V zaostrenih odnosih med salzburskim nadškofom Arnomom in oglejskim patriarhom Ursom (802–811) in njegovim naslednikom Maksencijem (811–837) slednjima ni prav nič koristilo sklicevanje na nekdanji obseg patriarhata, ki je v antiki segal vse do Donave.³¹⁸ Večji uspehi Salzburga pri misijonskem delu in cesarjeva ter papeževa večja naklonjenost novi cerkveni metropoli (od 798 nadškofiji)³¹⁹ so odločilno vplivali na cerkveno ureditev vzhodnoalpskega in predalpskega prostora v naslednjih stoletjih.

Morda je šele neuspeh v cerkvenopolitičnem spopadu s Salzburgom spodbudil bolj energično misijonsko delo Ogleja na ozemlju, ki mu je bilo dodeljeno, s težnjo, da se popravi »krivica« iz leta 811. Viri različnega izvora odražajo težnjo Ogleja, da bi se uveljavil tudi severno od Drave. Za vzhodno Tirolsko in zgornjo Koroško odražajo to prizadevanje predvsem toponimi in patrociniji, ki so oglejskega izvora, kot na primer Patriasdorf pri Lienzu (Villa patriarche s cerkvijo sv. Andreja), Irschen (krajevno ime po patriarhu Ursu, s cerkvijo Dionizija Areopagita) in Berg (s cerkvijo sv. Mohorja).³²⁰ Liturgični viri in jezikovni ostanki pa zaenkrat ne dajejo trdnega izhodišča za proučevanje oglejskega vpliva severno od Drave.³²¹ Drobní predmeti (broše, luničasti

³¹³ A. PETRANOVIČ – A. MARGETIČ – R. BRATOŽ, Rižanski zbor, Koper med Rimom in Benetkami, Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81–88, zlasti 85; 87; v povzetku F. KOS, Gradivo II, 23 (19–27, zlasti 26). Prim. tudi R. UDINA, Il placito del Risanò (kot v op. 283), 58 s.

³¹⁴ F. KOS, Gradivo II, 27–31 (30–34); 33–34 (34–35); prim. A. CARILE – G. FEDALTO, Le origini di Venezia, Bologna 1978, 344 ss.

³¹⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (H. WOLFRAM, *Conversio*, 46–47; 105 ss.; Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, 1983, 21; 34). S to ureditvijo je dobila salzburska cerkev ozemlje v Panoniji med Rabo, Donavo in Dravo. Gl. tudi F. KOS, Gradivo I, 301 (334–338, zlasti 336) in M. KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936, 53 s.

³¹⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (iste navedbe kot v op. 315, poleg tega še F. KOS, Gradivo II, 21 (17–18)).

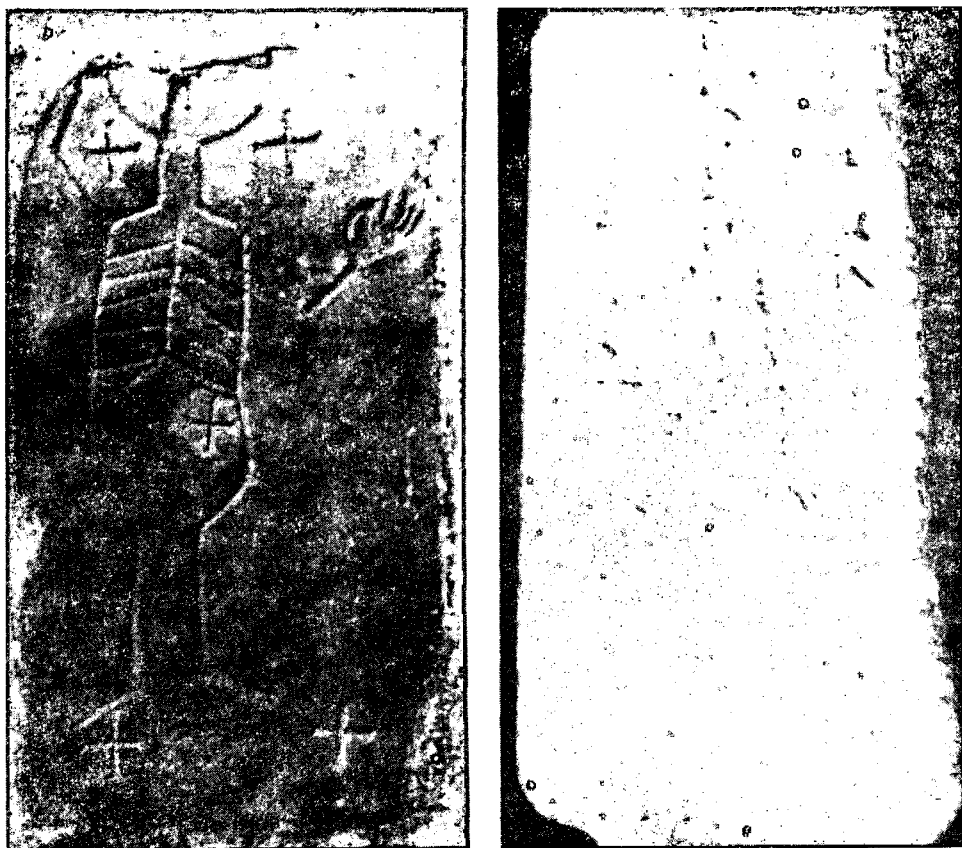
³¹⁷ *Diplomata Karolinorum* I, 211 (ed. E. Mühlbacher, Hannoverae 1906, (282–283): »Nos autem audita atque discussa eorum contencione, ut in unam eos caritatem et concordiam revocaremus et ut in futurum tam inter ipsos quam et successores eorum omnis controversia atque disceptatio fulset penitus ablata, predictam provinciam Karantanam ita inter (se) dividere iussimus, ut Dravus fluvius, qui per mediam illam provinciam currit, terminus ambarum dyoceseon esset et a ripa australi ad Aquilegensis ecclesie rectorem, ab aquilonali vero ripa ad Iuvavensis ecclesie presulem pars ipsius provincie pertineret; ecclesie vero, que in utraque ripa fuissent constructe, ubicunque possessiones suas iuste sibi collatas habere noscerentur, absque contradictione et contencione ambarum parcium haberent, quia compertum habemus, quod quedam ecclesie in una ripa fluminis predicti sunt constructe, quarum possessiones in altera eiusdem fluminis ripa sunt constitute.« Prim. F. KOS, Gradivo II, 37 (36–39); G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione, 48; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit* (kot v op. 46), 57 s.; IDEM, *Die Salzburger Slavenmission* (kot v op. 270), 430 s.

³¹⁸ Prim. op. 46.

³¹⁹ F. KOS, Gradivo I, 314 (350–351); 318 (353); *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 8 (H. WOLFRAM, *Conversio*, 48–49; 107 ss.; Sveta brata Ciril in Metod, 22; 35 s.).

³²⁰ H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 63 ss.

³²¹ Prim. K. GAMBER, *Das Patriarchat Aquileia und die bairische Kirche*, *Studia patristica et liturgica quae edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense* 17, Regensburg 1967, zlasti 56 ss.; 76 ss.; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 68 s. (upravičeno kritičen do nekaterih preveč daljnosežnih Gamberjevih tez).

Slika 9 a-b: Reliefna plošča iz Hodiš (levo) in zgodnjekrščanski nagrobnik iz Ogleja (desno) (po E. Cevcu, gl. op. 324)

uhani) s krščansko simboliko kot na primer drevo življenja, križ, jagnje, golob, ter ostanki sakralne arhitekture v vrsti najdišč karantansko-kotlaške kulture severno od Drave kažejo na vpliv Ogleja na sever, na »kulturno ekspanzijo« na Koroško in deloma na Štajersko severno od Drave v 9. in 10. stoletju. Kulturni vpliv Ogleja naj bi bil v tem času na to področje močnejši od salzburškega, na vzhodu naj bi segel prek Drave na področje Spodnje Panonije.³²² Prizadevanje Ogleja, da bi se uveljavil severno od Drave, dokazuje posredno tudi navzočnost oglejskih misijonarjev na Velikomoravskem pred 862; kneza Rastislava najdemo med podpisniki v Čedadskem evangeliju, tlorisi cerkva na Moravskem kažejo na italške vplive, viri o Cirilu in Metodu omenjajo misijonarje iz Italije na Velikomoravskem, ki so lahko prišli le iz Ogleja.³²³

Okvirno v tem času, v dobi patriarhov Pavlina, Ursa in Maksencija, je potekalo pokristjanjenje iz Ogleja na ozemlju južno od Drave. Ta proces neposredno ne dokumentira noben sodoben pisan vir, kakršnega imamo s Konverzijo za salzburško misijonsko področje, pač pa več drugih zvrsti virov, ki so

³²² V. ŠRIBAR — V. STARE, *Drava — meja med oglejskim patriarhatom in salzburško nadškotijo v luči arheoloških najdb*, Slovensko morje in zaledje II/3, Koper 1979, 7–40; V. ŠRIBAR, *Der karantanisch-köttlacher Kulturkreis, Aquileia und Salzburg*, AN 54, 1983, 269–319; 55, 1984, 189–200; prim. tudi V. ŠRIBAR — V. STARE, *Od kod ketlaške najdbe v Furlaniji?*, AV 25, 1974, 462–482.

³²³ *Zitje Metoda 5* (Sveta brata Ciril in Metod..., 201; 220); prim. L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 557 ss.; H. DOPSCH, *Zur Missionstätigkeit*, 61 s.; Ch. HANNICK, *Die byzantinischen Missionen*, v zborniku: *Kirchengeschichte als Missiongeschichte II* (Die Kirche des frühen Mittelalters, Hrsg. K. Schäferdiek), München 1978, 279–350, zlasti 287 ss.

kronološko, pa tudi vsebinsko težje opredelilivi. Poleg maloštevilnih pisanih virov, ki odražajo ta proces na bolj ali manj posreden način, naj omenimo tudi materialne ostanke, ki postajajo z arheološkimi raziskavami vse številnejši in vse boljše proučeni. Kot najstarejši spomenik zasluži posebno pozornost relief iz Hodiš na Koroškem (severno od Drave), ki naj bi nastal po 772 ali po 785 z izrazitimi paralelami v oglejskem krščanstvu, kar pa seveda še ne dokazuje nujno njegovega izvora na oglejskem področju, nač na kaže na duhovne in stilne vplive v naizgodnejšem obdobju širjenja krščanstva.³²⁴ Omeniti velja cerkev na blejskem Otoku, ki z najstarejšo fazo nade morda že na konec 8. stoletja in je s tem verjetno najstarejši sakralni objekt na oglejskem misijonskem področju.³²⁵

Proces širjenja krščanstva južno od Drave odražajo tudi ostanki sakralne arhitekture drugod (nepojasnjen objekt v Kranju, Slivnica pri Mariboru, Svete gore na Bizeliskem, Otok pri Dobravi, Sv. Primož nad Kamnikom, Batuje v Vipavski dolini, Padna pri Piranu), ki padejo v čas okvirno od konca 8. do 11. stoletja.³²⁶ Z morebitno izjemo kapele sv. Martina in kapele sv. Jurija na Svetih gorah na Bizeliskem ni bila karolinška cerkev nikjer zgrajena na temeljih cerkve iz pozne antike, kar jasno dokumentira dvestoletno cezuro v navzočnosti krščanstva na obravnavanem področju.³²⁷ V tem oziru se razvoj v vzhodnoalpskem in predalpskem svetu bistveno razlikuje od razvoja v romanskem svetu severnega Jadrana, kjer pride v karolinški dobi do številnih preureditev cerkva, ki so bile zgrajene v pozni antiki.³²⁸ Na širjenje krščanstva iz Ogleja kažejo ne nazadnje tudi značilnosti v duhovni in materialni kulturi Slovencev, ki so oglejskega izvora (na primer nekateri elementi ženitnega prava).³²⁹ Kljub masovnemu pokristjanjenju pokrajin južno od Drave iz Ogleja poganstvo ni bilo v celoti izkoreninjeno, saj ga zasledimo še v visokem srednjem veku na Dolenjskem (1228) in v zgornjem Posočju (1331).³³⁰

Ce končno postavimo vprašanje, kdaj so bili pokristjanjeni karantanski Slovani na oglejskem področju, moremo dati le približen odgovor. Za čas pred zmago nad Avari leta 796 se omenjajo le posamični kristjani iz vrhov slovanske družbe, kot je bil na primer knez Vojnomir, frankovski zaveznik v vojni proti Avarom; samo za časovno predstavo velja omeniti, da ta omemba pade v obdobje približno štirih desetletij po pokristjanjenju karantanske knežje

³²⁴ E. CEVC, *Predromanski relief v Hodišah na Koroškem*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 15, Ljubljana 1986, 3–23 (z navedbami ostale literature), zlasti 19 (datiranje).

³²⁵ V. SRIBAR, *Blejski otok, oris zgodovine*, Bled (1971), 12: 16. Prim. tudi V. SRIBAR, *Arheološki pregled 4. 1862, 240–245*; *Varstvo spomenikov* 10, 1965, 154–159; IDEM, *K dataciji zgodnj srednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem*, AV 23, 1972, 384–396, zlasti 388 ss. (*koniec 8. ali zač. 9. stol.); P. KOROŠEC, *Zgodnj srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 22, Ljubljana 1979, 164 ss.; 277 s. (z datiranjem v 9. stol.); prim. tudi T. KNIFIC, *Bled v zgodnjem srednjem veku*, Ljubljana 1983 (tiskopisna disertacija Filozofske fakultete), 59 ss.; A. PLETERSKI, *Zupa Bled. Nastanek, razvoj in preživetje*, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 30, Ljubljana 1986, 128 s.; 152 (z datiranjem v 9. stol.).

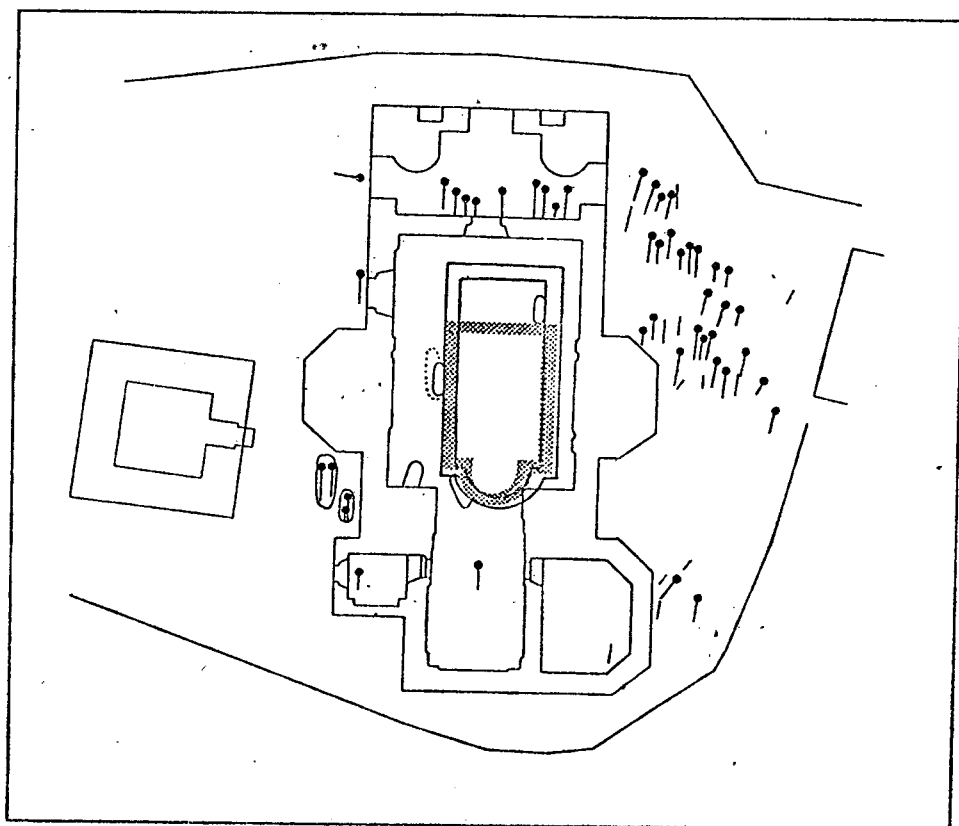
³²⁶ V. SRIBAR, *K dataciji zgodnj srednjeveške cerkvene arhitekture*; P. KOROŠEC, *Zgodnj srednjeveška arheološka slika*, 163–171 (ostanki zgodnj srednjeveških cerkva); 172–186 (ostanki kamnite cerkvene opreme); za Koroško prim. K. CZERWENKA-PAPADOPOULOS, *Die Entwicklung der vorromanischen Architektur und Bauplastik in Kärnten*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 22–46. Za Kranj prim. R. BRATOZ, *Razvoj zgodnj srednjeveških arheoloških raziskav na Koroškem posreduje nazadnje Archäologischer Atlas von Kärnten* (Hrsg. G. Piccottini unter Mitarbeit von E. Wabnitz, Klagenfurt 1989 (zlasti karta 9 (Frühmittelalter))).

³²⁷ P. KOROŠEC, *Zgodnj srednjeveška arheološka slika*, 276 s. (z mnenjem, da so ponekod poznoantične cerkve kot desakralizirane stavbe ali kot grobne kapele preživele čas do ponovne gradnje cerkva); prim. S. CIGLENECKI, *Höhenbefestigungen*, 146 ss.; 175 ss.; IDEM, *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slaven in Slowenien, Südosteuropa — Jahrbuch* 17, Berlin 1987, 265–286; za Koroško prim. F. GLASER, *Die frühchristliche Bischofskirche* (kot v op. 57), 2.

³²⁸ Za Oglej prim. nazadnje S. TAVANO, *San Paolino e la sede patriarcale*, AAAD 32, 1988, 255–279; za Istro prim. A. SONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zareb — Pazin* 1982, 61 ss. in passim. Gl. tudi S. TAVANO, *L'alto medioevo fra Cividale e Pola*, AMSI n. s., 31, 1983, 197–216.

³²⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine. Settimane di studio del Centro sull'Italia medioevo 24, Spoleto 1977*, zlasti 372; 389.

³³⁰ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 373 (z navedbo virov in starejše literature).

Slika 10: Tloris cerkve sv. Marije na Blejskem Otoku z najstarejšo fazo (šrafirano) s konca 8. ali začetka 9. stoletja (po V. Šribarju, prim. op. 325)

družine in po začetkih misijona iz Salzburga. V Pavlinovem času, v zadnjem desetletju 8. stoletja, se je pričelo sistematično pokristjanjevanje, ki pa ni dalo takoj dobrih rezultatov, saj še ni zajelo mas prebivalstva, oziroma je bil ta proces šele na začetku. V kolikšni meri so pri tem procesu sodelovali ostanki Romanov iz antike, je težko oceniti, in mnenja o tem so precej deljena. Vsekakor njihove vloge ne smemo zanemariti, zlasti če upoštevamo njihovo vlogo v salzburškem misijonu, kot nam kažejo raziskave pisanih virov in nedavna arheološka odkritja v Molzbichlu na zgornjem Koroškem.³³¹

Če bi si težko predstavljali, da bi bili že sklepi čedadске sinode 796/7 veljavni tudi za sveže pokristjanjeni slovanski svet,³³² pa se zdi, da je bilo že mogoče izvajanje Karlove cerkvene zakonodaje iz zadnjih let njegove vlade, okroglo petnajst let kasneje.³³³ Zdi se namreč, da pade glavnina pokristjanjevanja iz Ogleja v čas po Pavlinu, v prva desetletja 9. stoletja, v dobo patriarhov Ursa in Maksencija. Kakor so v času salzburškega misijona trije upori proti pokristjanjevanju slabi dve desetletji po začetku procesa začasno zavrli

³³¹ F. GLASER, Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 1–19, zlasti 11 ss.; K. KARPF, Molzbichl im Frühmittelalter, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1987, 47–69; F. GLASER — K. KARPF, Ein karolingisches Kloster. Baiisches Missionszentrum in Kärnten, Wien 1989, zlasti 4 s.; F. GLASER, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I, 179, 1989, 99–124, zlasti 117.

³³² Prim. op. 302.

³³³ I. GRAFENAUER, Karolińska kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov (kot v op. 76), 137 ss.

misijonsko delo, tako sta na oglejskem ozemlju dobri dve desetletji po začetku ta proces začasno zaustavila najprej upor Ljudevita Posavskega proti Frankom (819—823), ki je zajel tudi današnji slovenski prostor, nato bolgarska invazija leta 827, ki pa ni segla tako daleč na zahod.³³⁴

Po teh začetnih zastojih je oglejska cerkev očitno brez večjih ovir nadaljevala s pokristjanjevanjem ozemlja južno od Drave s sporadičnimi poskusi poseganja na sever, tako da je bilo njeno ozemlje v času prihoda Cirila in Metoda vsaj v grobem pokristjanjeno.³³⁵ Le nekaj desetletij po izgubi ozemlja na severu z delitvijo misijonskega območja leta 811 pa so se Ogleju odprle nove perspektive v zvezi s pokristjanjenjem Hrvatov, pri katerem je odigral veliko vlogo — vlogo, ki bi jo mogli primerjati s pomenom Salzburga za pokristjanjenje karantanskih Slovanov.³³⁶

11. Preživeli ostanki krščanstva iz antike in vprašanje kontinuitete

Ostanki krščanstva iz antike so na vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru sorazmeroma skromni, kažejo pa se na različnih področjih. Te ostanke bomo na tem mestu le grobo skicirali; vprašanje kontinuitete krščanstva, ki je bilo doslej že večkrat načeto za vzhodnoalpski, manj pa za predalpski prostor,³³⁷ bi namreč zaslužilo posebno obravnavo.

V cerkveni arhitekturi je, kot je bilo že nakazano, kontinuiteta minimalna. Srednjeveške cerkve praviloma niso bile zgrajene na temelju antičnih, ki so propadle na prehodu iz 6. v 7. stoletje.³³⁸

Le prav redki izrazi v slovenščini kažejo na dediščino krščanstva iz antike. Omenimo naj izraz »krščenica« za deklo, ki ga nekateri razlagajo s tem, da so krščanski Romani prihajali v suženjsko razmerje do Slovanov, omenimo naj dalje toponim »Kršna vas« (ob vznožju Sv. Heme na Koroškem), ki naj bi kazal na ostanke romanskega krščanskega prebivalstva.³³⁹ V slovenskem izrazoslovju, ki se nanaša na krščanstvo in cerkveno življenje, prevladujejo izposojenke iz latinščine. Vendar pa se na podlagi dosedanjih raziskav³⁴⁰ ne da ugotoviti, kdaj so ti izrazi prišli v slovenski jezik, ali iz Ogleja po letu 800, ali morda tudi od ostankov staroselskega krščanskega prebivalstva, ali pa tudi iz Salzburga, pri čigar misijonski dejavnosti so bili udeleženi številni Romani.³⁴¹

³³⁴ B. GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda I*, Ljubljana 1978³, 451 ss.; II, Ljubljana 1985³, 5 ss. O Ljudevitemu uporju prim. nazadnje A. PLETERSKI, *Sebenjski zaklad*, AV 38, 1987, 237—330, zlasti 290 s. Da se je oglejsko misijonsko delo med Slovani začelo »še po 795, da vsekakor postane bolj živahno po 802«, je upravičeno sodil B. GRAFENAUER, *Ustoličenje*, 517. Na tak razvoj kažejo tudi analize zgodneslovenskih grobišč južno od Drave (prim. M. SAGADIN, *Kranj — kržišče Iskra* (nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovenskega obdobja), *Katalogi in monografije* 24, Ljubljana 1987, zlasti 66—69; 134—138, z ostalo relevantno literaturo) in retrogradne analize nastajanja prapušnijske organizacije (prim. J. HÖFLER, *O prvih cerkvah in prapušnjah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predžofekinskih župnij*, Ljubljana 1988, 9 ss.; 46 ss.).

³³⁵ F. M. DOLINAR, *Misijonske metode Salzburga in Ogleja* (kot v op. 299), 140 ss.

³³⁶ Prim. S. VILFAN, *La cristianizzazione delle campagne* (kot v op. 270), 806 ss.; G. CUSCITO, *Aquileia e la cristianizzazione*, 54 ss.

³³⁷ O različnih vidikih kontinuitete v vzhodnoalpskem prostoru gl. *Alpes Orientales V* (*Acta conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis*), red. N. Kuret, Ljubljana 1969; H. D. KAHL, *Zwischen Aquileia und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderzeitlichen Binnen-Noricum. Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Hrsg. H. Wolfram — F. Daim), Wien 1980, 33—81; H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 333—340; za današnji slovenski prostor prim. S. VILFAN, *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 24, Spoleto 1977, 347—396; IDEM, *La cristianizzazione* (kot v op. 270); B. GRAFENAUER v delu: PAVEL DIKON, *Zgodovina Langobardov*, 357 ss.; za ozemlje Panonije prim. E. TÓTH, *La survivance se la population romaine*; IDEM, *Bemerkungen zur Kontinuität* (obe razpravi kot v op. 300); W. POHL, *Die Awaren*, 232 ss.

³³⁸ Gl. op. 327.

³³⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 364; IDEM, *La cristianizzazione*, 893, F. M. DOLINAR, *Paolino e gli Sloveni*, 140.

³⁴⁰ Prim. F. PERLUGA-PETRONIO, *La chiesa in Slovenia. Analisi filologica-etnologica della gerarchia ecclesiastica con particolare riguardo ai testi del Cinquecento, Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia* 14, Trieste 1984; EADEM, *Sui calchi dal greco e dal latino nella denominazione della Settimana Santa nelle lingue slave, Ziva antika* 33, 1983, 83—94; prim. tudi R. GUSMANI, *I più antichi contatti linguistici tra l'Italia nord-orientale e il mondo slavo*, *Atti dell'Accademia di scienze lettere e arti di Udine* 74, 1981, 131—139; IDEM, *Rapporti linguistici tra Aquileia e gli Slavi*, *AAAd* 26, 1985, 545—547.

³⁴¹ H. WOLFRAM, *Conversio*, 94 s.; IDEM, *Die Geburt Mitteleuropas*, 144 s.

Nekateri elementi srednjeveške religioznosti na današnjem slovenskem ozemlju so po vsej verjetnosti antičnega izvora. Predstava, da se sv. Trije kralji človeku z globoko vero prikažejo tri dni pred smrtjo in mu napovedo dan smrti, da se lahko nanjo pripravi, ima paralelo pri Evgipiju: Severin je napovedal dan svoje smrti na dan Razglašanja Gospodovega, tri dni pred svojo smrtjo.³⁴³ Edini rokopis Kromacijeve pridige o Epifaniji se je ohranil na Bavarskem (tako imenovani Ps. Beda), nastal pa je na začetku 9. stoletja.³⁴⁵

Motiv slovenske ljudske pesmi o spokorjenem grešniku odraža zgodnje-krščanski pridižni zgled. Grešnikom je bila za najhujše grehe naložena najostrejša pokora s ponovnim sprejemom v cerkveno občestvo šele v smrtni uri. Medtem ko je bila zgodnjekrščanska praksa dosmrtna pokore drugod že v 4. stoletju omiljena, se je ohranila do konca 8. stoletja v oglejskem patriarhatu. S tem pridižnim zgledom so se seznanili Slovani zelo verjetno po izročilu krščanskih Romanov.³⁴⁴

Predstava o Kristusovem odhodu v podzemlje se ni ohranila samo v najstarejših slovenskih besedilih veroizpovedi, ki so se izoblikovala na podlagi karolinške kateheze, temveč tudi v stari slovenski velikonočni pesmi, očitno prek posredovanja krščanskih staroselcev.³⁴⁵ V ljudskih pesmih naletimo celo na motive, ki so odraz predkrščanske antične kulture (npr. Orestov motiv, Ojdipov motiv, dekle-vojak itd.).³⁴⁶ Prav tako vsebujejo elemente predkrščanske antične kulture nekatere etnološke posebnosti, kot na primer zoomorfna maska košute na Štajerskem.³⁴⁷

Različne lokalne tradicije v ženitnem pravu kažejo na vplive oglejskega izvora, ki so se razširili morda tudi s posredovanjem krščanskega romanskega prebivalstva, na primer pravica do ponovne poroke šele sedem let po smrti moža, sedem let pokore za »fornicatio« s sužnjo.³⁴⁸

Vprašanje preživetja ostankov krščanstva iz antike na jugovzhodnem predalpskem prostoru je bilo doslej načeto v celi vrsti historično usmerjenih znanosti (poleg zgodovine v ožjem smislu tudi v pravni zgodovini, umetnostni zgodovini, literarni zgodovini, arheologiji, etnologiji, lingvistiki), ki doslej še niso predložile splošno sprejemljive rešitve.³⁴⁹ To vprašanje, vsekakor eno najtežjih v proučevanju krščanstva v dobi prehoda iz antike v srednji vek, bo rešljivo samo v interdisciplinarno zasnovani raziskavi.

³⁴³ EUGIPPIUS, *Vita sancti Severini* 41 (izd. R. BRATOŽ, Ljubljana 1982, 280 s.; 398 s.).

³⁴⁴ J. LEMARIE v: SC 164, 1971, 181 ss.; CCSL 9 A, 1974, XVI; 155 ss.

³⁴⁵ I. GRAFENAUER, Spokorjeni grešnik, *Studija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-hrvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede 19, Ljubljana 1965, 117 ss. in 165–168.

³⁴⁶ I. GRAFENAUER, »Ta stara velikonočna pejsen« in še kaj, *Literarnozgodovinski spisi*, Ljubljana 1980, 235–314, zlasti 242; 252.

³⁴⁷ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 387 s.

³⁴⁸ N. KURET, *Košuta — cervula*, AV 29, 1978, 495–504; prim. tudi R. BRATOŽ, ZC 43, 1989, 451–453.

³⁴⁹ S. VILFAN, *Le tradizioni locali*, 369–372; 389.

³⁵⁰ Stanje raziskav do 1989 posreduje S. VILFAN, *La cristianizzazione; za stanje raziskav v arheologiji prim. op. 327*.

Viri in literatura

a) Izbrani viri in literatura

- CESSI, Roberto, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I, Secoli V—IX*, Padova 1940.
- CHROMACE d'Aquilée, *Sermons I—II*, Introduction, texte critique, notes par J. Lemarié, traduction par H. Tardif, Sources Chrétiennes 154; 164, Paris 1969; 1971.
- CHROMATIUS Aquileiensis, *Opera*, cura et studio R. Etaix — J. Lemarié, Corpus Christianorum. Series Latina IX A, Turnholti 1974.
- Concilium Foroiulense 796. vel 797.*, Monumenta Germaniae historica, Legum sectio III. Concilia II. (Concilia aevi Karolini I.), rec. A. Werminghoff, Hannoverae-Lipsiae 1906, 177—195.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii 796. aestate.* Monumenta Germaniae historica, Legum sectio III. Concilia II. (Concilia aevi Karolini I.), rec. A. Werminghoff, Hannoverae-Lipsiae 1906, 172—176.
- Cronache Veneziane antichissime*, pubblicate a cura di G. Monticolo, vol. 1, Fonti per la storia d'Italia, Scrittori — Secoli X—XI, Roma 1890.
- DANDULUS Andreas dux Venetiarum, *Chronica per extensum descripta* aa. 46—1280 d. C., a cura di E. Pastorello, Rerum Italicarum scriptores XII/1, Bologna 1938 ss.
- Epistolae Langobardicae collectae.* Monumenta Germaniae historica, Epistolae III (Epistolae Merovingici et Karolini aevi I), ed. W. Gundlach, Berolini 1957², 691—715.
- EVGIPIJ (EUGIPPIUS), *Zivljenje svetega Severina (Vita sancti Severini)*, Uvod, prevod in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1982.
- Gesta episcoporum Aquileiae adversum haereticos arrianos*, rec. M. Zelzer, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 82/3, Vindobonae 1982, 315—368.
- GREGORIUS I Papa, *Registrum epistolarum I—II*, edd. P. Ewald et L. M. Hartmann, Monumenta Germaniae historica, Epistulae I—II, Berolini 1957².
- ed. D. Norberg, Corpus Christianorum. Series Latina 140—140 A, Turnholti 1982.
- JAFFE, Philippus, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, Tomus primus (a s. Petro ad a. MCXLIII), editionem secundam correctam et auctam auspiciis G. Wattenbach curaverunt S. Lowenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald, Lipsiae 1885.²
- KEHR, Paulus Fridolinus, *Italia Pontificia*, vol. VII (Venetiae et Histria), I—II, Berolini 1923—1925.
- KOS, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga (l. 501—800); Druga knjiga (l. 801—1000)*, Ljubljana 1902; 1906.
- KOS, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, historični odsek 3, Ljubljana 1936.
- Liber pontificalis*, Tome premier, Texte, introduction et commentaire par L. Duchesne, Paris 1955².
- MONTICOLO: gl. Cronache.
- Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)*, a cura di R. Cessi, Roma 1933.
- PAVEL DIAKON (PAULUS DIACONUS), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, prevedli F. Bradač, B. Grafenauer, K. Gantar, opombe napisala B. Grafenauer in K. Gantar, spremna besedila B. Grafenauer, Maribor 1988.
- PELAGIUS I Papa, *Epistolae quae supersunt (556—561)*, edd. P. M. Gassó — C. M. Batlle, In abbatia Montiserrati 1958.
- PETRANOVIC, Anamari — MARGETIC, Anneliese — BRATOŽ, Rajko, *Il Placito del Risano — Rižanski zbor*, Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, 81—88.
- Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, Ljubljana 1985.
- WOLFRAM, Herwig, *Conversio* (gl. v seznamu literature).

b) Izbrana literatura

- BARNI, Gianluigi, *La conquête de l'Italie par les Lombards*, Paris 1975.
- BARTON, Peter F., *Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788*, Wien-Köln-Graz 1975.
- BERG, Heinrich, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donaauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, Die Bayern und ihre Nachbarn I (Hrsg. H. Wolfram — A.

- Schwarzc, Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften Bd. 179, Wien 1985, 61-108.
- BERTOLINI, Ottorino, *Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del sec. VII in Italia*, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 5, Spoleto 1958, 733-789.
- BOGNETTI, Gian Piero, *L'età longobarda I-IV*, Milano 1966-1968.
- BOVINI, Giuseppe, *Antichità cristiane di S. Canzian d'Isonzo, S. Giovanni al Timavo e Trieste*, Bologna 1973.
- *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna 1974.
- BRATOŽ, Rajko, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ 35, 1981, 205-221.
- *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen*. Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften Bd. 165, Wien 1983.
- *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, ZČ 37, 1983, 259-272.
- *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986.
- *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZČ 40, 1986, 363-395.
- *Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986*, ZČ 41, 1987, 681-697.
- *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekršćanske cerkve v Istri (4.-6. stoletje)*. Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 13-26.
- *Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja*, 23. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1987, 105-120.
- *The Development of the Early Christian Research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon ... 1986), Collection de l'École française de Rome 123, Roma 1989, 2345-2388.
- BROZZI, Mario, *Il ducato longobardo del Friuli*, Udine 1981².
- CARILE, Antonio, *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*, AAAd 27, 1985, 107-129.
- CATTANEO, Enrico, *Il governo ecclesiastico nel IV secolo nell'Italia settentrionale*, AAAd 22, 1982, 175-187.
- CESSI, Roberto, *Le origini del ducato veneziano*, Collana storica IV, Napoli 1951.
- CEVC, Emilijan, *Predromanski relief v Hodišah na Koroškem*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Razprave 15, Ljubljana 1986, 3-23.
- CHEVALIER, Pascale, *Les baptistères paléochrétiens de la province romaine de Dalmatie*, Diadora 10, 1986, 111-163.
- CIGLENEČKI, Slavko, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 31, Ljubljana 1987.
- *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien*, Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Hrsg. B. Hänsel, Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 265-286.
- CUSCITO, Giuseppe, *La diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, AAAd 9, 1976, 299-345.
- *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre capitoli*, AAAd 12, 1977, 231-262.
- *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3, Trieste 1977.
- *La fede calcedonese e i concili di Grado e di Marano*, AAAd 17, 1980, 207-230.
- *Il primo cristianesimo nella »Venetia et Histria«*. Indagini e ipotesi. AAAd 28, 1986, 259-309.
- *Fede e politica ad Aquileia*. Dibattito teologico e centri di potere (secoli IV-VI), Udine 1987.
- *Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII-IX. Un problema storiografico*, AMSI 38 n. s. (88), 1988, 37-75.
- DOLINAR, France M., *Misijonske metode Salzburga in Ogleja in njihove posledice za delo svetih bratov Cirila in Metoda*, Bogoslovni vestnik 45, 1985, 139-153.
- *Paolino e gli Sloveni*, Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato, Udine 1988, 135-143.
- DOPSCH, Heinz, *Zur Missionstätigkeit des Patriarchats Aquileia in Kärnten*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 52-76.
- *Die Salzburger Slawenmission im 8./9. Jahrhundert und der Anteil der Iren*, v zborniku: *Irland und die Christenheit — Ireland and Christendom* (Hrsg. P. Ni Chatháin — M. Richter), Stuttgart 1987, 421-444.

- DUVAL, Noël, *Quelques remarques sur les »églises-halles«*, AAAd 22, 1982, 399—412.
- DUVAL, Yves-Marie, *Aquilee et Sirmium durant la crise arienne (325—400)*, AAAd 26, 1985, 331—379.
- Paulin d'Aquilee et le duc Eric, AAAd 32, 1988, 115—147.
- EGGER, Rudolf, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, Sonderschriften des Österr. archäol. Institutes in Wien, Bd. 9, Wien 1916.
- *Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung*, Klagenfurt 1948.
- *Römische Antike und frühes Christentum I—II*, Klagenfurt 1962.
- FEDALTO, Giorgio, *Ambrogio e la chiesa metropolitana di Aquileia*, Paradoxos politica. Studi patristici in onore di Giuseppe Lazzati, Milano 1979, 389—405.
- FERLUGA, Jadran, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 35/2, 1987, 164—173.
- FERLUGA-PETRONIO, Fedora, *La Chiesa in Slovenia. Analisi filologico-etimologica della gerarchia ecclesiastica con particolare riguardo ai testi del Cinquecento*. Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia 14, Trieste 1984.
- FRIEDRICH J., *Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom Jahre 591 und die Synode von Gradus zwischen 572 und 577*, Sitzungsber. d. philosophisch-philologischen und der hist. Kl. d. K. B. Akademie d. Wiss. zu München 1906, 327—356.
- GALLISTL, Erich, *Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius und die Bistümer Binnen-Noricums*, Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 32, 1982, 117—124.
- GAMBER, Klaus, *Das Patriarchat Aquileia und die bairische Kirche*. Gesammelte Studien, Studia patristica et liturgica quae edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense Fasc. 17, Regensburg 1987.
- GLASER, Franz, *Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 1986, 1—19.
- *Die Erforschung der frühchristlichen Bischofskirche in Teurnia*, Carinthia I 177, 1987, 63—86.
- *Rimska naselbina Juena in zgodnjekršćanske cerkve na Sv. Hemi*, Celovec 1989.
- *Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens*, Carinthia I 179, 1989, 99—124.
- GRAFENAUER, Bogo, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 7, Ljubljana 1952.
- *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, AV 21—22, 1970—1971, 17—32.
- *Zgodovina slovenskega naroda. I. zvezek. Od naselitve do uveljavljanja frankovskega reda*, Ljubljana 1978¹.
- *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, ZČ 41, 1987, 5—18.
- GRAFENAUER, Ivan, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in čina nad isповедajaštilm se*, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13, Filol. lingv. odsek 2, Ljubljana 1936.
- *Literarnozgodovinski spisi*, Ljubljana 1980.
- GRUDEN, Jožef, *Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja*, Dom in svet 15, 1902, 19—23; 96—101; 148—154; 218—222; 289—294.
- HAGENER, Othmar, *Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert*, Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, Nationes 5, 1985, 201—235.
- HÖFLER, Janez, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1986.
- KAHL, Hans-Dietrich, *Zwischen Aquileia und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderzeitlichen Binnen-Noricum*, Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Hrsg. H. Wolfram — F. Daim, Wien 1980, 33—81.
- KARWIESE, Stefan, *Die Franken und die Suffragane Aquileias*, Jahreshefte des Österr. archäol. Institutes in Wien 51, 1976—77, 173—191.
- KELLY, John Norman Davidson, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, Berlin 1971.
- KNIFIC, Timotej, *Carniola in the early middle ages*, Balcanoslavica 5, 1976, 111—121.
- *Carniola Sclavorum patria*, 24. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1988, 201—207.

- KOLLAUTZ, Arnulf, *Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien*, Carinthia I 155, 1965, 619—645.
- KOROSÉC, Paola, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za zgod. in družbene vede, Dela 22, Ljubljana 1979.
- KOS, Franc, *Izbrano delo*, Izbral in uredil B. Grafenauer, Ljubljana 1982.
- KOS, Milko, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*, Izbrane razprave, Izbral, uredil in opombe napisal B. Grafenauer, Ljubljana 1985.
- LIPPOLD, Adolf, *Romanisierung und Christianisierung des Ostalpenraumes um 400 n. Chr.*, Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike (Hrsg. H. Graßl), Wien-Graz-Köln 1985, 80—92.
- MARGETIC, Lujo, *Neka pitanja u vezi s Istrom (I—VII stoljeće)*, Živa antika 32, 1982, 53—82.
- *«Hlstria» u dvije vijesti iz prve polovine VII stoljeća*, Živa antika 32, 2, 1982, 171—176.
- *Histrice et Adriaticae. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Centro di ricerche storiche — Rovigno, Collana degli atti n. 6, Trieste 1983.
- MARUSIC, Branko, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Kulturno-povjesni spomenici Istre VI, Pula 1987.
- *Istrien im Frühmittelalter*, Pula 1969.
- *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, AV 29, 1978, 549—572.
- *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća*, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (Pula 1987), 81—105.
- MARUSIC, Branko — ŠASEL, Jaroslav, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj*, AV 37, 1986, 307—342.
- MENIS, Gian Carlo, *I confini del patriarcato d'Aquileia*, Società filologica Friulana, 41° Congresso, Trieste 1964 (separat: 12 strani in 3 historične karte).
- *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità*, AAAd 4, 1973, 271—294.
- *La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi Orientali*, AAAd 9, 1976, 375—420.
- *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, AV 29, 1978, 368—178.
- *Cultura in Friuli durante l'età carolingia*, AAAd 32, 1988, 15—42.
- MIRABELLA ROBERTI, Mario, *Scritti di archeologica (1943—1979)*, AMSI n. s., 27—28, 1979—1980.
- MOR, Carlo Guido, *Bizantini e Longobardi sul limite della laguna*, AAAd 17, 1980, 231—264.
- NEŽIĆ, Dragutin, *Sveti Flor, biskup romanskog Opitergijuma, vjerovjesnik istarskih Hrvata?*, Croatica Christiana periodica 16, 1985, 94—106; 18, 1986, 57—65; 19, 1987, 17—25.
- NOLL, Rudolf, *Frühes Christentum in Österreich. Von den Anfängen bis um 600 nach Chr.*, Wien 1954.
- *Neuere Funde und Forschungen zum frühen Christentum in Österreich (1954—1974)*, Mitteilungen der Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25, 1974—1975, 195—216.
- PASCHINI, Pio, *San Paolino patriarca († 802) e la chiesa Aquileiese alla fine del secolo VIII*, Udine 1906.
- *Le vicende politiche e religiose del territorio friulano da Costantino a Carlo Magno (secc. IV—VIII)*, MSF 7, 1911, 177—225; 8, 1912, 49—64; 152—186; 233—280; 9, 1913, 1—13.
- *Storia del Friuli I. Dalle origini alla metà del duecento*, Udine 1953².
- PETRU, Peter — ULBERT, Thilo, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 12, Ljubljana 1975.
- PILLINGER, Renate, *Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, ZC 39, 1985, 173—183.
- *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia, Carinthia I 179*, 1989, 81—97.
- *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974—1986)*, Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon... 1986), Collection de l'École française de Rome 123, Roma 1989, 2089—2124.

- PLESNIČAR-GEC, Ljudmila, in sodelavci, *Starokrščanski center v Emoni*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 21, Ljubljana 1983.
- POGAČNIK, Josef, *Il Patriarcato di Aquileia e gli Sloveni*, Quaderni di cultura anno III, n. 10, ser. II, Scuola cattolica di cultura, Udine 1965—1966 (separat 21 strani).
- POHL, Walter, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr.*, München 1988.
- REINDEL, Kurt, *Die Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter*, *MIÖG* 72, 1964, 277—310.
- ROSSI, Ada Vilotta, *Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (sec. IV—VI)*, *MSF* 43, 1958—1959, 61—143.
- SAGADIN, Milan, *Kranj — križišče Iskra (nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja)*, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 24, Ljubljana 1987.
- SCHREINER, Peter, *Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na Zahodu*, *ZČ* 41, 1987, 399—407.
- SÖRRIES, Reiner, *Frühes Christentum in Tirol. Eine Bestandaufnahme*, *Der Schlern* 63, 1989, 243—260.
- SPINELLI, Giovanni, *Ascetismo, monachesimo e cenobitismo ad Aquileia nel sec. IV*, *AAAd* 22, 1982, 273—300.
- STOCKMEIER, Peter, *Die spätantike Kirchen-Organisation des Alpen-Donauraumes im Licht der literarischen und archäologischen Zeugnisse*, *Jahrbuch 1963 für altbayerische Kirchengeschichte*, 40—76.
- SUIC, Mate, *Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 426, *Knjiga 24 Razreda za društvene znanosti*, Zagreb 1986, 213—278.
- SVOLJŠAK, Drago — KNIFIC, Timotej, *Vipavska dolina. Zgodnjesrednjeveška najdišča*, *Situla* 17, Ljubljana-Nova Gorica 1976.
- SASEL, Jaroslav, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlung* 78, *Studien zur Ethnogenese* Bd. 2, 1988, 97—106.
- SONJE, Ante, *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, *Analecta Croatica Christiana* 13, Zagreb-Pazin 1982.
- SRIBAR, Vinko, *K dataciji zgodnjesrednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem*, *AV* 23, 1972, 384—396.
- SRIBAR, Vinko — STARE, Vida, *Drava — meja med oglejskim patriarhatom in salburško nadškofijo v luči arheoloških najdb*, *Slovensko morje in zaledje* II/3, *Koper* 1979, 7—39.
- STIH, Peter — PERŠIČ, Janez, *Problem langobardske vzhodne meje*, *ZČ* 35, 1981, 333—341.
- TAGLIAFERRI, Amelio, *Il Friuli e l'Istria nell'altomedioevo*, *AAAd* 2, 1972, 273—294.
- TAVANO, Sergio, *Aquileia*, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Supplement-Band 1, 1986, 522—553.
- *Aquileia e Grado, Storia — arte — cultura*, Trieste 1986.
- *San Paolino e la sede patriarcale*, *AAAd* 32, 1988, 255—279.
- TOTH, Endre, *La survivance de la population romaine en Pannonie, Alba regia*, *Annales Musei Stephani regis Székesfehérvár* 1977, 107—120.
- *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Hrsg. B. Hänsel), *Südosteuropa-Jahrbuch* 17, 1987, 251—264.
- UBL, Hansjörg, *Frühchristliches Österreich, Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz 1982, 295—336.
- UDINA, Ramiro, *Il Placito del Risano. Istituzioni giuridiche e sociali dell'Istria durante il dominio bizantino*, *Archeografo Triestino* III, 17 (45), 1932, 1—84.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, Branka, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj*, *AV* 29, 1978, 588—606.
- VILFAN, Sergij, *La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto 1982, 889—918.
- *Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 24, Spoleto 1977, 347—393.

- WALDMÜLLER, Lothar, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Enzyklopädie der Byzantinistik Bd. 51, Amsterdam 1976.
- WOLFF, Hartmut, *Die Anfänge des Christentums in Osträtien, Ufernoricum und Nordwestpannonien: Bemerkungen zum Regenwunder und zum hl. Florian, Ostbairische Grenzmarken* 31, 1989, 27—45.
- WOLFRAM, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien, Wien—Köln—Graz 1979.
- *Die Geburt Mitteleuropas, Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378—907*, Wien 1987.
- ZIBERMAYR, Ignaz, *Noricum, Baiern und Österreich*, Horn 1956¹.
- ZOVATTO, Pietro, *Il monachesimo benedettino del Friuli (Introduzione e repertorio)*, Quarto d'Altino 1977.

Zusammenfassung

EINFLÜSSE DER AQUILEISCHEN KIRCHE AUF DEN OSTALPEN- UND VORALPENRAUM IN DER ZEIT VOM 4. BIS ZUM 8. JAHRHUNDERT (2. Teil)

Rajko Bratož

Vom Höhepunkt des aquileischen Schismas zur Zeit der Synode zu Grado bis zum Tod Papst Gregors des Grossen 604 erfuhr die schismatische Bewegung schwere Schläge im Kampf mit der byzantinischen Macht und mit dem Papst und überlebte praktisch nur auf dem langobardischen Gebiet. Als wesentliche Begrenzungen markieren diesen Kampf folgende Ereignisse: das Vorgehen der byzantinischen weltlichen Macht gegen die schismatischen Bischöfe in den achtziger Jahren des 6. Jahrhunderts, ferner die Synode von Marano von 590 und die Bittschriften der betroffenen Bischöfe an Kaiser Mauricius. Die an den Kaiser gerichtete Bittschrift der venetischen und rätischen Bischöfe, die als einzige erhalten ist (591), bildet die zentrale Quelle für die Kenntnis der kirchenpolitischen Verhältnisse auf dem Gebiet der Nordadria und der Ostalpen beim Ausgang der Antike.

Das Verhältnis der aquileischen Kirche, seit 607 in zwei Patriarchate geteilt (das von Grado auf byzantinischem Gebiet, seit 628 ständig katholisch, und das aquileische schismatische auf langobardischem Gebiet) zur angrenzenden heidnischen Slawenwelt ist nicht bekannt. In den aus Grado und Aquileia stammenden Quellen vom 7. Jahrhundert werden die Slawen fast gar nicht erwähnt, dagegen treten sie mehrfach in Quellen päpstlicher Herkunft auf. Bis um das Jahr 680 können die Beziehungen zwischen der slawischen Welt und der Kirche von Grado bzw. Aquileia nur feindlich gewesen sein. In dem Brief der Lateran-Synode (680) an den byzantinischen Kaiser zur Zeit der Vorbereitungen auf das 6. ökumenische Konzil im Zusammenhang mit der Lösung des monotheletischen Streits werden die päpstlichen Gesandten »in medio... Sclavorum« erwähnt, doch die Bezeichnung ist so allgemein, dass man nicht weiss, auf welche Slawen sie sich bezieht (an der östlichen Adriaküste, in Histria oder vielleicht sogar im Voralpenraum). Die Erwähnung des Bischofs Andreas von Celeia unter den Unterzeichnern der Synode ist der letzte Beweis eines (mehr oder weniger fiktiven) Bestehens einer antiken Kirchenorganisation im Ostalpengebiet.

Der monotheletische Streit hinterliess keine dauernden Spuren in der christlichen Kultur der Romanen und Slawen der folgenden Jahrhunderte, erheblich mehr Spuren hinterliess dagegen das aquileische Schisma, das mit der Synode von Pavia 698 endete. Die sofort darauf folgende Missionsarbeit in den gebirgigen Gebieten Norditaliens hat die Slawen sicher nicht berührt. Längerwährende Spuren hinterliess auch der ikonoklastische Streit; der Widerstand gegen den Druck des ikonoklastischen Kaisers äusserte sich in der Tatsache, dass die Schöpfer der Legenden über die aquileischen Märtyrer den Christenverfolgern griechische Namen gaben. Die Synode von Rom 731 ist mit Hinblick auf den umstrittenen Charakter des erhaltenen Dokuments, das eher die Beilegung des Streits zwischen Aquileia und Grado widerspiegelt als die Verurteilung des Ikonoklasmus, eigentlich ein weniger bekanntes zentrales Ereignis der ikonoklastischen Zeit an der Nordadria.

Im 7. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts war der Einfluss der Kirche von Aquileia und Grado auf die slawische Welt nicht nennenswert. Die

Slawen waren zu dieser Zeit noch »rohe Heiden«, unempfänglich für das Christentum, dessen äussere Attribute, vor allem das Bestehen der Kirchenorganisation, ihnen mindestens in groben Zügen bekannt waren (wie eine Episode von Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 5,23 beweist). Zu näheren Kontakten zwischen den heidnischen Slawen und den christlichen Romanen kam es laut archäologischen Funden nur in Istrien, auf byzantinischem Gebiet, wo die Slawen als Kolonisten oder als byzantinische Söldner lebten.

Als nach der Mitte des 8. Jahrhunderts die Missionierungsaktion Salzburgs gegen die karantanischen Slawen begann, blieb die aquileische Kirche in ihren Beziehungen zu der angrenzenden slawischen Welt inaktiv. Über die Mission des Patriarchen Siguald (756–786) liegt keine verlässliche Quelle vor, ebenso unbekannt bleibt die Rolle einer Reihe von Benediktinerklöstern in der Nähe der Slawenwelt, sowohl im langobardischen Friaul als auch in Istrien. Das Christentum erfasste, von Westen sich ausbreitend, von der Mitte des achten Jahrhunderts an teilweise nur die Slawen innerhalb des byzantinischen und des langobardischen Staates, der für etwa zwei Jahrzehnte (ca. 753–772/4) auch Histria einschloss.

Der Beginn einer systematischen Christianisierung von Aquileia aus fällt in die Zeit des Patriarchen Paulinus II. (787–802), jedoch mit anfangs ziemlich bescheidenen Ergebnissen. In dieser Zeit nahmen die ersten slawischen Stammesführer das Christentum an (etwa 4 Jahrzehnte später als die karantanische Fürstenfamilie unter dem Einfluss Salzburgs). Nach den Siegen über die Awaren (an der Operation aus Friaul im Jahre 791 nahm auch ein Bischof teil, an dem entscheidenden Feldzug von 796 beteiligte sich als fränkischer Verbündeter der offenkundig christianisierte Fürst Vojnomir aus dem oberen Savagebiet) wurden organisatorische Vorbereitungen auf die Christianisierung eines grossen Gebiets eingeleitet. Auf dem Treffen der Bischöfe »ad ripas Danubii« im Sommer 796 traten die schweren Bedingungen der Missionierungsarbeit klar zutage. Der offensichtliche Misserfolg und die zu geringe Bereitschaft der aquileischen Kirche für das schwierige Werk gehen aus dem Brief des Missionars Blandicus nach 801 hervor.

Ähnlich lagen die Verhältnisse im Gebiet des Patriarchats von Grado in Histria. Versuche, das Christentum unter der slawischen Bevölkerung zu verbreiten, sind nicht bekannt, im Gegenteil, auf der Versammlung von Risano (804) brachten die Vertreter der istrischen Städte eine ganze Reihe von Beschwerden über die »heidnischen Slawen« vor.

Der geringe Erfolg Aquileias war einer der Gründe für die Aufteilung des Missions- (und künftig auch Kirchenverwaltungs-) gebiete zwischen Salzburg und Aquileia mit der Grenze an der Drau im Jahr 811, was (vor allem im Hinblick auf den Zustand in der Antike) einen ausgesprochenen Misserfolg der aquileischen Kirche bedeutet. Spätere Versuche, den Einflussbereich über die Drau hinweg nach Norden auszudehnen, waren zwar in einem gewissen Zeitraum erfolgreich, doch der durch die Grenze von 811 geschaffene Zustand konnte nicht mehr geändert werden.

Im ganzen betrachtet blieb die Mission aus Aquileia in die Slawenwelt sowohl mit ihrem Einsetzen als auch durch ihre Intensität um eine ganze Generation hinter der Mission aus Salzburg zurück. Eine weitere Entfaltung erlebt die aquileische Mission erst in der Zeit der Patriarchen Ursus und Maxentius im ersten Drittel des 9. Jahrhunderts.

Die Frage des Fortbestands des Christentums von der Antike bis zur Epoche der zweiten Christianisierung ist noch immer wenig erforscht. Gesichert ist nur, dass die Kontinuität auf dem Gebiet des Kirchenbauwesens minimal war, wurden doch die karolingischen Kirchen (bis auf eine mögliche Ausnahme) nicht auf den Fundamenten der spätantiken erbaut.

Die Überreste des Christentums aus der Antike sind in einigen Vorstellungen und Bräuchen im Volke erkennbar, ausserordentlich schwer sind sie aber auf dem Gebiet der kirchlichen Terminologie festzustellen.

(prevedla Madita Setinc)

* Razprava dr. Rajka Bratoža je izšla kot posebna publikacija v 8. zvezku Zbirke Zgodovinskega časopisa.

* Die Abhandlung von dr. Rajko Bratož ist als Sonderdruck Nr. 8 in der Reihe Zbirka Zgodovinskega časopisa erschienen.